

**ДОНИШГОЊИ ДАВЛАТИИ САМАРЌАНД БА НОМИ
АЛИШЕР НАВОЊ
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯ
КАФЕДРАИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ ТОЉИК**

**МАВЗЎЪ: КОРБАСТИ КАЛИМАЊОИ ШЕВАГЊ
ДАР ЌИССАИ «ДАШТИ МОРОН»-И СОРБОН
ИЉРОКУНАНДА: ДОНИШЉЎИ КУРСИ IV
Насимова Сабина Қаландаровна**

РОЊБАРИ ИЛМЊ: доц. Истамова М

САМАРЌАНД-2014

МУНДАРИЉА

1. Муқаддима.....	3-10
2. БОБИ I. Аз таърихи омӯзиши илми шевашиносӣ	11-35
3. Боби II. Корбасти калимаҳои шевагӣ дар қиссаи «Дашти морон»-и Сорбон	36-51
4. Хулоса.....	52-54
5. Рӯйхати адабиёт.....	55-56

МУҚАДДИМА

Бе хотираи таъриҳи оянда нест

(И.Каримов)

Бартарии мавзӯ: забони навиштаҳои Сорбон шаҳодат медиҳад, ки машқи сухангустарии ӯ аз як асар то асари дигар пай дар пай сара ва пухта гардида дар забоншиносии тоъик то ҳадди имкон ҳаллу фасли худро ёфтааст. Ҳар қадар Сорбонро аз ҷиҳати истифодаи забони халқ омӯзем, боз ҳама ҷиҳатҳои нава ба нава он пайдо мешавад. Аз ҳамаи нуқтаи назар тадқиқи калимаҳои шевагии асари ӯ ва вазифаи услубии онҳо аҳамияти хосса пайдо мекунад. Бинобар ин ҳамаҷун рисолаи хатмӣ иншо шудани ин мавзӯ аз аҳамият холи нест.

Мақсад ва вазифаи рисола: дар асоси маводи муайян намудани калимаҳои шевагии асари Сорбон «Дашти морон» ва аз он дарёфт кардани калимаҳои шевагӣ мебошад, ки он аҳамияти назарию амалӣ дорад. Муайян намудани калимаҳои шевагии асарҳои Сорбон ин қадари аввалини кори мо хоҳад буд.

Дарлаи омӯхта шудани мавзӯ: гарчи баъзе асарҳои Сорбон аз тарафи олимони забоншиносии тоъик Раззоқ Ғаффоров, Б.Ниёзмуҳаммадов ва дигарон омӯхта шуда бошад ҳама, калимаҳои шевагии қиссаи «Дашти морон»-и он ба таври алоҳида тадқиқ нашоааст. Мо кӯшиш кардем, ки дар асоси мисоли ин масъаларо то ҳадди имкон баррасӣ намоем.

Навигарии рисола: дар рисола кӯшиш шудааст, ки хизматҳои нависанда Сорбонро дар интиҳоби забони халқ, яъне калимаҳои шевагӣ ва таъбири онҳо дар дохили қиссаи «Дашти морон» бо шарҳу тафсири онҳо аввалин маротиба таълиф карда шуд.

Сарчашмаи рисола: асарҳои илмӣ олимони тоъик, ўзбек, мақолаҳои илмӣ, ки аз тарафи олимони Тоҷикистон ва Ўзбекистон нашр

шудааст, фаръангъои қадимаю имрӯза мебошад ва асарҳои Сорбон, ки ғавқ зикр намудем.

Аҳамияти илмӣ-амалии рисола: ба хонандагон оиди калимаҳои шевагӣ ва қаринаҳои он маълумот додан, хизматҳои Сорбонро дар соҳаи дарк карда тавонистанинозукиҳои забони тоҷикӣ, хусусаан, забони зиндаи халқро нишон додан иборат аст. Ин рисоларо дар оянда дар факултети филология, ғангоми ба донишљӯён гузаштани мавзӯи калимаҳои шевагӣ ва қорбасти он ба таври амалӣ истифода бурдан мумкин аст.

Гуфтаҳои раисљумњурамон оиди ин мавзӯъ ба ғаёти инсоният хеле рост меояд. Зеро барои барпо намудани ғаёти ояндазамон мо бояд ба даврании гузашта, ба ғодиса, воқеаҳои таърих мурољият намоем. Мањз, бо тањлили ғаводиси таърихӣ метавонем, оиди зиндагии дар пеш истода, ақида ронем.

Чуноне ки маълум аст, ғар як забони адабӣ, ғамчун шакли махсуси забони умумихалқӣ низ мањсули љараёни дурру дарози тарақќиёти љамъият аст, ки бо мурури замон ба худ шакли муайян мегирад, бой мешавад, инкишоф меёбад, суфтаву пухта мегардад. Аз рӯи ғамин қонуни тарақќиёт инкишофи таърихии забони адабии тољик забони адабиёти асрҳои IX-X, баъдҳои манзараи забони адабии асрҳои XI-XIX, охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро ба вуљуд овард ва тарақќиёти минбаъдаи он, вобаста ба шароити нави љамъиятӣ, ба даралаи забони ғозири адабии тољик омада расид.

Дар айнаи ғол шароити таърихӣ ва љамъиятӣ дар роњи инкишофи умумии забон на фақат тағйироти сифатии забонро муайян мекунад, балки суръати инкишоф ва хусусияти тағйироти онро ғам нишон медињад.

Нишондињандагӣ хусусиятҳои љараёни такомулу инкишофи забони адабӣ ва чигунагии сифатии он манбаъҳои хаттии назму наср мебошанд. Аммо барои акс қунонидани вазъияти забони адабӣ, махсусан хусусиятҳои услубии он имконияти наср бештар ба майдони он фарохтар аст.

Забон низ ғақикати таърихӣ буда, дар ғар як сохти љамъият ба худ рангҳои хоссаро касб намудааст.

Забонро олими забоншиноси тољик Ғ.Лўраев ӯамчун дарё меӯисобад, ки: «он мунтазам лъараён мекунад. Дар натиља ба шаӯобчаӯ тоқсим шуда, дар роӯи худ гоӯо камбар ва гоӯе паӯно шуда меравад»¹.

Аз ин лӯст, ки бо мурури замон дар рӯи дунё лафзи инсоният ба якчанд тоифа тоқсим шуда, асрӯ инлӯниб ташаккул ёфта меояд.

Асоситарин намуди забонро олимони забоншинос ба 3 қисм: забони адабӣ, забони умумистеӯмолӣ ва забони шевагӣ тоқсим намудаанд.

Аз маводӯои таърхи забон маълум аст, ки дар солӯои 20-уми асри ХХ ва баста ба аӯдофи инқилобӣ масъалаи содда кардан ва муайян намудани равиши баӯдии забони адабии тољик ба миён меояд.

Дар ин дам, зарурати дар як муддати кӯтоӯ саводнок кардани мардуми авоми тољик пеш омада, масъалаи ӯифзи забон ва таљдиди нормаӯои он низ дар маркази диққати донишмандон қарор гирифт.

Лекин вобаста ба лъараёни демократӣ шудани забон баробари бисёр воӯидӯои луғавӣ ва фразеологӣ, хеле ӯодисаӯои грамматикӣ низ ӯукми архаистӣ гирифт, баракси ин садӯо калима ва ибораӯо, чандин шаклу воситаӯои грамматикӣ ба таъсири забони зинда ва шохаӯои шеваги он ба забони адабӣ роӯ ёфтаанд.

Дар ин ӯангом майли забони адабӣ ва забони халқ басо афзун ва дар нормаи тағйироти лӯиддӣ ба амал омад. Устод Айни ва адибон барои ташкил ёфтан, оммафаӯм ва бехтар шудани коида ва меёри забони адабии имрӯзаи тољик роли калон бозидаанд.

Ин лӯо қайд намудан лӯиз аст, ки Садриддин Айни на фақат сардафтари адабиёти муосири тољик аст, балки асосгузори услубии нави адабиёт ва забони миллии тољик ӯам мебошад.

Ё дар роӯи ба вуљуд овардан ва инкишоф додани насри реалистонаи тољик чи қадаре ки мубориза бурда бошад, барои фасоӯату салосати забони тољикӣ ва ба оммаи васеи хонандагон наздику фаӯмо намудани он низ ӯамон андоза кӯшиш кардааст.

¹ Ғ.Лўраев – Олими пуркор ва мураббии ғамхор. – Душанбе, 1992.

Инчунин баъзе адибони ӯавон, аз ӯумла Саидризо Ализода, С.Айнӣ, Т.Зеънӣ, Ё.Юсуфӣ зарурати риояи тозагии забонро тезу тунд ба миён гузоштаанд.

Инак таъозои замон устои «устодон» Садриддин Айниро ҳамчун сарвари сиёсати сохтмони забони нав пеш ронд. Зеро «- тарғиб намудани маънавият ва маърифат вазифаи ӯар як зиёӣ дар назди виъдон мебошад»¹.

Аз ин ӯост, ки Айнӣ дар роъи наоваринои худ фаъат ба лаълаъои Самарканду Бухоро маъдуд намонда, (дар ин ӯода кадом як олими муаррих гуфта буд: «Тухми тамоми тоъикони рӯи дунё аз Самарканду Бухоро аст») балки онъоро ба асос гирифт. ӯиъатнои хом ва нодурусташро аз ӯисоби лаълаъои дигар, хусусан лаълаъои кӯъистон то дарлае пухтаву ислон кард. Вай бо ин равиши кобил барои саранломи забони адабии миллии тоъик ӯиссагузорӣ намуда, забоншиносони дигарро низ аз паи худ бурд. Бинобар ин, гурӯъи «Айнӣ ташкил карда» дар истифодаи сарвати лаълаъои кӯъистон раъбати махсус зоъир намуданд. Дар ин асно ӯаминро бояд гуфт, ки эътибор ба забони лаълаъои кӯъистон маъз, бо ташаббуси устод Айнӣ амалӣ гардидааст. Лекин, камии адади каламкашон аз кӯъистон, аз ӯумла намояндагони шеваи ӯанубӣ ва ӯанубӣ-шаркӣ имкон надод, ки то солнои наздик ӯиъатнои худ ва умумишавандаи ин шеваъо ба забони адабӣ дохил шаванд, онро такмил диъанд ва баъзе аз унсурнои нофаъолашро фаъолтар намоянд.

Баъди солнои 50-уми асри ХХ ваъият таъир ёфт. ӯамин тариъ, адибони дигари мо: Р.ӯалил, ӯ.Икромӣ, С.Улуъзода Фазлиддин Муъаммадиев, А.Деъотӣ ва дигарон низ дар роъи инкишоф ва такмили забони адабии тоъик хизмати бузурге доранд. Солнои шасту ӯафтод ва ӯаштод давраи риволь ёфтани тамоюлоти наве дар инкишофи забони адабӣ, кувват гирифтани кӯшишноое дар роъи худдорӣ аз оддисуханӣ, афзудани диъкати назар нисбат ба меъёрнои халъию классикӣ ва асолати сухан мебошад. Ин тамоюл хусусан дар адабиёти бадеӣ, дар навиштанои адибони

¹ И.Каримов. – Адолатли жамият сари. – Тошкент, 1998.

насли нав Мўъмин Каноат, Ф.Муҳаммадиев, Лоик, Гулрухсор, Сорбон, Ў.Кўњзод, Гулназар, Саттор Турсун ва дигарон вусъат ёфта, кам ё беш дар бисёр шоҳаҳои забони адаби падидор омад.

Чӣ тавре ки аён аст, забони адаби аз ҳисоби захираҳои чанд лағла, аз ҷумла баъзе лағлаҳои ҷанубӣ ва сарғаи Зарафшон ғанӣ шуд. Сафи аъли қалам аз ҳисоби намоёндагони кўҳистон ба даралот афзуд. Хусусан бо кўшишҳои Сорбон, Ў.Кўњзод, Саттор Турсун аз забони халқ ба забони адаби омадани калимаву ибора ва қоидаҳои тозае натиҷаи муҳим дод. Таълили ҷамъатарафӣ асари бадеиро бидуни забон, ки унсури нахустини адабиёт мебошад, тасаввур қардан маъно аст. Таълили забони асари бадеӣ на танҳо омӯзиши асари бадеиро пурраву мукамал мегардонад, балки тавассути таълили забони бисёр ҷиҳатҳои ғоявӣ бадеии асарро шарҳ додан мумкин аст. Инро асарҳои мукамали олимони маъруфи тоҷик Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Б.Қамолиддинов, М.Шукуров бори дигар нишон доданд. Аз байни адабиётшиносони тоҷикҷангоми таъҷик академик М.Шукуров¹ ба фактҳои забонӣ бештар эътибор медиҳад. Дар асарҳои ӯ бисёр ҷиҳатҳои сабки адибон, хусусиятҳои бадеӣ эстетикӣ осори онҳо, маънаҳои халқӣ ва маънот дар асоси таълили материалҳои забонӣ бо қаломи қуқтаҷаҳои нишон дода шудаанд².

Аммо забони асари бадеӣ асосан аз тарафи забоншиносон мавриди омӯзиш қарор ёфтааст. Вобаста ба мақсаде, ки муҳаққикони забоншинос назди худ гузоштаанд, моҳият ва асоси таҷқиқоти онҳо хеле гуногун мебошад.

Дар таърихи забоншиносии тоҷик аз миёнаҳои солҳои 50-ум сар қарда дар омӯзиши забони асари бадеӣ роҳи нав ба таври муаммовӣ омӯхтани забони осори адибонӣ ҷудоғона ба вуҷуд омад. Маълум аст, ки дар асоси сарҷашмаҳои муҳимтарини адаби, инчунин хусусиятҳои забони давраи тоинқилобӣ ва пас аз он муайян қарда шудаанд. Ё баръақс, баъзе қорҳои

¹ М.Шукуров. Асарҳои мунтахаб, 1989.

² М.Шукуров. Таълили таҷқиқи бадеӣ. – Душанбе, 1976. Диди эстетикӣ халқ ва насри ривоятӣ. – Душанбе, 1973.

диссертационї ба омўзиши хусуятњои забони ин ё он давр бахшида шуда бошанд њам, дар онњо яке аз асарњои намоёни он замон асоси тањќиќ ќарор ёфтаанд.

Соли 1959 бо асари Н.Маъсумї «Очеркњо оид ба инкишофи забони адабии њозираи тољик» дар омўзиши забони асари бадеї равияи нав сар шуд. Ў аввалин шуда, асаре эљод кард, ки дар он забони асари бадеї аз нуќтањои назари услубшиносї тањлил ёфтааст.

Аз он ваќт, яъне аз охири солњои 50-ум ин љониб, доир ба услубшиносї як ќатор асарњои дигар таљиф гаштаанд. Дар рисолаи Р.Ѓаффоров «Забон ва услуби Рањим Љалил» (1966), Ђ.Ђусейнов «Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни» (1973) таљрибаи Н.Маъсумї истифода гардидааст. Тадќикоти олимони мазкур аз љињати муаммогузорї ба банду баст боа сари Н.Маъсумї умумият доранд, аммо объекти омўзиши дар онњо дигар аст. Раззоќ Ѓаффоров дар асоси материали романи «Одамони љовид»-и Рањим Љалил, Ђ.Ђусейнов аз рўи «Одина»-и С.Айни кор кардаанд. Яке аз тафовутњои намоёни њамаи ин тадќикот аз осори Н.Маъсумї ин аст, ки муаллифон ба рисолањои худ бобњои нави лова кардаанд. Чунончи, «Такмили забон ва услуби Ђаким Карим њангоми тањрири њикояњо» дар асари Б.Камолиддинов боби нав аст, дар асарњои Р.Ѓаффоров ва Ђ.Ђусейнов бобњои алоњида барои тањќиќи воситањои тасвири бадеї кушода шудаанд.

Њамин тариќа, аз тарафи забоншиноси маъруф, мисли Н.Маъсумї, Р.Ѓаффоров, Б.Камолиддинов, Ђ.Ђусейнов, Ш.Рустамов, А.Абдуќодиров ва дигарон забон ва услуби асарњои бадеии як ќатор адибони номї омўхта шудаанд, вале онњо њамаи асарњои адибонро дар бар гирифта наметавонанд. Зеро дар ин байн боз асарњои хуб офарида шудаанд. Аз он љумла силсилаи асарњои Сорбон ва дигарон эљод шуда байни хонандагон шўњрати хосе пайдо кардаанд. Аз номгўи асарњое, ки дар боло зикр кардем, мушоњида кардан душвор нест, ки муаллифони њамаи он тадќикоти нисбатан муфасссал забони насрро мавриди омўзиш ќарор додаанд. Ин бесабаб нест, чуноне ки Н.Маъсумї гуфтааст: «...Наср соњаи нињоят васеъ аст ва њамаи хусусиятњои

забонро дар ӯолати табиӣ инъикос менамояд. Вай барои пурра нишон додани манзараи умумии забони адаби нисбатан ба назм озодтар ва фараҳмайдонтар аст»¹.

Акнун олимони забоншинос ӯаракат мекарданд, оид ба соҳаҳои гуногуни забони шеваҳои тадқиқотҳои илмиро ба сомон расонанд. Аммо дар ин асно муаммоҳои низ ба назар мерасид. Аз ӯумла, олимони фонетика, морфология ва лексикологияи шеваҳои бо машаққатҳои муайян намуда, доир ба онҳо рисолаҳои илмӣ меофариданд. Дар бораи синтаксиси ӯумлаҳои шеваҳои бошад, байни олимони аз сабаби кам будани мавод ӯар гуна баъсу мунозираҳои ба миён меомад. Зеро «Сабаби асосӣ дар ин аст, ки фарқиҳои барӯастаи шеваҳои дар бобати синтаксис нисбат ба фонетика, морфология ва лексика камтар воқеъ мегарданд»².

Бинобар ин дар масъалаи омӯзиши синтаксиси шеваҳои олимаи рус В.С.Растаргуева баромадҳои карда, доир ба тарғибу ташвиқи он ақидаҳои пурмазмунӣ худро баён кардааст.

Ба барои амалӣ гардонидани ин мақсади волои хеш дар майдони забон симоеро тарбият мекунад, ки он низ дар оянда ба воситаи асарҳои илмиаш оиди хусусиятҳои синтаксиси шеваҳои тадқиқотҳои басо ӯолибро ба сомон мерасонад. Ин симо Абдураззоқ ӯаффоров буд. ӯ аз ӯиҳати он ки дар таърихи шевашиносӣ навоари бузургеро дохил кард, барои мо мероси бое гузоштааст. Аз ин рӯ, ӯар як асари илмӣ ӯро, ки ганӯи бебаҳои забони тоӯик аст, мо бояд аз ӯар ӯиҳат энтиёт намоем. Зеро «насли ояндаи мо барои дар ӯолати басо ӯолиб ва бузург қабул кардани ватан ва кишвари муқаддасамон, чи тавре ки дар ин бора ба ниёғонамон бо назари энтиром нигоҳ карда бошем, онҳо ба мо дар ӯамон ӯолат бояд, ки нигаранд ва барои ин саӯю қӯшиш, ӯаракат намудан – бурчи асосии мост»³.

Гарчанде, эӯодиети Сорбон аз тарафи мунаққидону забоншиносон энтироф шуда, дар матбуот мақолаи тақризҳои нашр шуда бошад ӯам, лекин

¹ Н.Маъсумӣ. Забон ва услуби Аӯмади Дониш. – Душанбе, 1976, саҳ.8.

² Р.ӯаффоров. Шеваи ӯануб. – Душанбе, 1979, ӯилди 3, саҳ 4.

³ И.Каримов. – ӯзбекистон ХХI аср бӯсағасида. – Тошкент, 2000.

то ӯо аз нуқтаи назари илмӣ, аз ҷумла, истеъмоли калимаҳои шевагӣ ва хусусиятҳои услубии он дар асарҳои ӯ омӯхта нашудааст. Аз ин сабаб мо дар пешниҳоди роғбари илмӣ мавзӯи мазкурро мавзӯи рисолаи хатмӣ интихоб намуда, дар назди худ вазифа гузоштем, ки дар романи «Дашти морон»-и Сорбон истеъмоли калимаҳои шевагӣ ва хусусиятҳои онро дида баромада, аз нуқтаи назари морфологӣ ҷаддидимкон таҳлил намоем. Ба фикри мо, кори мазкур бояд нахустинест доир ба омӯхтани «Калимаҳои шевагӣ дар «Дашти морон»-и Сорбон» буда, як дараҷа дорои аҳамияти илмӣ мебошад. Зеро тадқиқи забони осори нависандагону шоирони классикӣ ва муосир дар забоншиносии тоҷик аҳамияти зиёди илмӣ амалӣ дорад.

Бинобар ин, ба мақсади муайян намудани калимаҳои шевагӣ дар дохили романи «Дашти морон» лозим донистем, ки амалияи илмиро зерин тадқиқ қарор диҳем.

БОБИ I.

АЗ ТАҶРИХИ ОМЎЗИШИ ИЛМИ ШЕВАШИНОСӢ

Шевашиносӣ илмест, ки дар бораи шеваю лаълаҳои забони алоҳида баъс мекунад. Олими шевашинос О.С.Ахманова дар асари илмӣ худ

«Фарҳанги терминҳои лингвистӣ» дар ин бора чунин таърифро баён намудааст:

- Он намуди забон «шева» номида мешавад, ки он дар байни мардуми миқдоран каму беш маъдуде, ки онҳо аз ҷиҳати ӯдуди маъал, касбу кор ё умумияти илтимоӣ ба ӯам вобаста буда, дар алокаи доимӣ ва бевоситаи забонӣ мебошанд, истеъмол меёбад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки шевашиносии ин ё он забон аз ҷиҳати шароит ва тарзи таърихи пайдоиш, инчунин аз рӯи дар байни соҳаҳои гуногуни илми забоншиносӣ ӯамчун фан ӯой гирифтани худ то андозае фарқ мекунад.

Шевашиносии тоҷик дар заминаи комёбииҳои экспедицияҳои гуногун, яъне этнографӣ, таърихӣ-кишваршиносӣ, инчунин фолклоршиносӣ пайдо шудааст. Як қатор масъалаҳои лаъља ва шеваҳо дар ибтидо, одатан, дар дохили этнография ва фолклор шарҳ дода мешуданд.

Пас аз муайян ва муқаррар гардидани ӯудуди миллии республикаҳои Осиёи Марказӣ эътибори масъалаҳои забони тоҷикӣ дар Тоҷикистон торафт зиёд шудан гирифт. Вобаста ба ин, илми шевашиносӣ низ аӯамияти хоссаро касб намуд: шеваҳо ва лаъљаҳо яке аз сарчашмаҳои мӯътабари давра ба шумор мерафтанд. Чунки тавассути онҳо барои боз ӯам бойтар гардидани забони адабӣ, калима ва ибораҳои умумии тоҷикии нав дарёфт кардан лозим буд. Аз ин боис, шевашиносии тоҷик пас аз соли 1930 тадриҷан инкишоф ёфта, ӯамчун предмети ӯақикӣи забоншиносии тоҷик маъмул гардид.

Акнун аз ӯар як олими шевашинос лозим меомад, ки дар ӯараёни омӯзиши шеваҳо ба чунин хусусиятҳо бояд, ки соҳиб бошад:

1) Тадқиқотчи ӯаматарафа омӯхтан ва тасвир намудани ягон шеваи алоҳида ё лаъљаеро мақсад кунад, ё ин ки тадқиқи гурӯҳи шеваҳо, муайян намудани муносибатҳои ӯамдигарии онҳо дар ин гурӯҳ, маъалҳои паъншудаи онҳо ва таснифоти онҳоро ба зиммаи худ гирад;

2) Дар ваќти омӯхтан ва тадќики шеваи алохида ё гурӯњи шевањо ба системаи фонетикӣ, сохт ва шаклҳои грамматикӣ, инчунин лексикаи онњоро ба эътибор гирад;

3) Барои дуруст ва айнан навишта гирифтани материал ва тасвири пурраи лангати овозии лафзи мардуми ягон мањал, ноњия транскрипцияи фонетикиро ба кор барад.

Ба ғайр аз ин хусусиятњо ба тадќикотчи лозим меояд, ки чунин вазифањоро низ ба зима гирад:

а) Муайян ва муқаррар намудани асоси таърихии намон шева ё лања;

б) Ошкор намудани тағйиротњое, ки дар айни замон пайдо шуда истодаанд; яъне равшан намудани равиши инкишофи имрӯзаи онњо.

Барои иљрои ин вазифањо шахси тадќикотбаранда бояд дар қатори пурра ба наисоб гирифтани фактҳои таърихи ва муқоисаи онњо; инчунин ба фарқияти сухани гурӯњиҳои гуногуни ањолӣ диққат дињад.

Бо ин мақсад вай бояд шахсњоро интихоб кунад, ки маводҳои аз онњо навишта гирифта мешудагӣ барои ошкор кардани фарқияти сухани онњо ба кор оянд.

Аз ин рӯ, маводњо аз намояндагони синнусоли гуногун ва нар гуна касбу кор ғундошта мешаванд.

Намин тарик, ин вазифањо дар роњи инкишофи фаъолияти олимони шевашинос хизмат мекунанд.

Савол ба миён меояд: Худи мафъуми «шева» ё «лања» чиро ифода мекунад? Дар ин бора дар мавзӯи оянда маълумот медињем.

Мафъуми шева ва хусусиятҳои он

Шева ё лања – яке аз шаклҳои гуногуни мањаллии забони халқӣ ва ё миллӣ буда, дорои системаи муайян мебошанд. Ин система қонуниятҳои худро дорад. Бинобар ин, барои омӯхтани шеваи ягон мањал таљрибаҳои

таълимии шевашиносї низ ёрии калон мерасонад. Бо ин роњ њангоми таъриба муаллим-шевашинос метавонад, оид ба ин ё он њодисаи забонї маводњои иловагї ба даст орад. Ва аз тарафи дигар, дар рафти таъриба бо роњи навишта гирифтани ва таълили фонетикї, грамматикї ва лексикӣ калима, ибора ва љумлањои шевагї барои мустаќкам намудани донишњои назариявии талабагон бештар ёрии амалї расонад.

Зеро, омўхтани лаъља ва шевањои забони тољикї барои дурусттар сарфањм рафтан ва дарк намудани њолати имрўзаи забони гуфтугўї ва роњу равиши кунунњои таѓирёбї ва инкишофи забони адабї ёрии калон мерасонад.

Омўхтани фактњои забони шевагї бошад, барои дурусттар сарфањм рафтани осори хаттии кадима ва барои пурра фањмидани асарњои бадеии классикї ва баъдина хеле муњим мебошад.

Аз ин рў, омўхтани шевашиносии тољик барои муаллимони забон ва адабиёти тољик нињоят муњим ва зарур аст. Вазифаи мо, ки дар оянда омўзгори забону адабиёти тољик мешавем, аз он иборат мебошад, ки маданияти нуткї хаттї ва шифоњии хонандагонро мунтазам бояд инкишоф дињем. Зеро, забон, ки дар ибтидо, дар заминаи шева шакл меёбад, яке аз вазифањои таълими забон дар мактабњо, ба мактабиён омўзонидан ва устувор гардонидани нормањои забони адабии тољик мебошад.

Боз як маълумотеро, ки оиди таълими шева бахшида шудааст, баён менамоем.

Аз маводњои олимони бармеояд, ки шевашиносии тољик зиёда аз сад сол инљониб арзи вуљуд дорад. Ба ин анъана њанўз дар нимаи дуюми асри XIX профессори университети Козон В.В.Григорёв ибтидо гузошта буд. Ў соли 1861 дар китоби худ «Дар бораи баъзе воқеањои Бухоро, Кўкон ва Кошѓар», дар фасле, ки «Мушоњидае оид ба фарќиятњои шевагии забони форси маъмули тољикони Бухоро» ном дорад, дар бораи хусусиятњои фарќқунандаи шеваи тољикони Бухоро аз забони форсї мулоњизањои худро љамъбааст намуда буд.

Мувофиқи маълумоти дар китоб зикр шуда, муаллиф забони толикиро ҳамчун яке аз лаълаҳои забони форсӣ, забони форсӣ муқоиса намуда, баъзе фарқиҳои морфологии онро, аз ҷумла, истеъмоли шаклиҳои феълӣ бо феъли ғридиҳандаи «истодан», шакли сифати феълӣ бо суффикси – ғӣ ва таркибиҳои феълӣ бо шакли феълиҳои ва ғайраҳо муайян намуда буд. Ин асар илмӣ Григорёв дар асоси материалҳои дастхати Мирзо Шамси Бухороӣ тартиб дода шуда буд.

Дар ин асно, ҳаминро гуфта метавонем, ки дар давраи ҳамчун халқ ва халқият ташаккул ёфтани толикон дар бобати барқарор гардидани нормҳои умумии забони дарӣ, аз афташ шеваи шаъри Бухоро ба сифати маркази давлатӣ ва маданӣ мавқеи калон бозидааст. Зеро, забони толиқӣ дар заминаи шеваҳои Шарқии Эронии забони форсӣ (порсии дарӣ) ташаккул ёфтааст, ки он асоси умумӣ ва ояндаи таърихӣ се забони ғозира: толиқӣ, форсӣ ва дарӣ-қобулӣ ҳисоб меёбад.

Бинобар ин, ҳаматарафа омӯхтани лаъла ва шеваҳои забон аҳамияти калон дорад. Омӯхтани шеваҳои маҳалҳои гуногуни халқи толиқ, пеш аз ҳама, барои омӯхтани таърихи забони толиқӣ, маводи бой медиҳад, чунки халқ соҳиб ва ниғаҳдорандаи забон мебошад.

Аз ин ҷост, ки як зумра олимони ба майдон омада, оиди сохт, хусусият ва мавқеи шеваҳо дар забоншиносии толиқ тадқиқоти бурдаанд. Яке аз он олимони шевашинос олими бомаҳорат ва пуртаҷриба, профессор Р.Ғаффоров ба шумор меравад, ки ҳарчанд ҳуди олим дунёи фонири тарк гуфтааст, вале ба воситаи он асарҳои, ки дар соҳаҳои гуногуни забон, аз ҷумла шевашиносӣ бахшида шудаанд, номи ӯ дар дили ҳар як аъзои миллати толиқ абадул-абад зинда хоҳад монд.

Шодравон Ғаффоров бо мақсади тарғибу ташвиқ намудани шеваҳои забони толиқӣ, асарҳои мухталиф офарида, тамоми ҳаёти ҳудро бештар ба ҳамин соҳа бахшидааст.

Таърихи пайдоиш ва хусусиятҳои ба худ хоси

«Шеваи ʔанубии забони тоʔикӣ»

Асар соли 1979 таъти назар ва таърири умумии профессор В.С.Растаргуева аз чоп баромада, бо афзудани бобҳои нав соли 1980 бо номи «Синтаксиси ʔаъʔаҳои тоʔикӣ дар тсвири мукоисавӣ» ба сифати рисолаи докторӣ дифоъ гардид.

Ӣа, вақте ки ба Ӣаффоров ин кор тавсия шуд, ӯ бо тамоми ғайрату шуʔоат ба ин кор шурӯъ намуд.

Ӣама медонистанд, ки ʔамъбасту тадқиқи системаноки бахшҳои лексикӣ ва синтаксисии ʔаъʔаҳои забони тоʔикӣ басо кори душворе буд, зеро то солҳои 70-ум муаллифони асарҳои ʔаъʔашиносӣ оид ба ин бобҳо ғақат бо кайдҳои иʔмолӣ ва сатҳӣ маъдуд мешуданд. Ё ин ки бобро тамоман сарфи назар мекарданд. Ин ҳолатро як-як таълил намуда, В.С.Растаргуева фикрҳои поёнро баён намуда буд:

- Доир ба синтаксиси ибораҳои тоʔикӣ дар ихтиёри мо танҳо маълумоти алоҳида ва нопурра мавҷуданд. Зеро, муҳаққикон ҳангоми аз маъалҳо ʔамъ кардани материал ба он назар ба фонетика ва морфология камтар эътибор додаанд¹.

Бинобар он ба Ӣаффоров лозим омад, ки бисёр ʔаъʔҳои синтаксиси ʔумлаҳои соддаи ʔаъʔаҳои ʔанубиро нахуст тадқиқ намуда, сипас ба мукоисаву ʔамъбасти онҳо бипардозад. Ин танҳо дар заминаи тадқиқоти доманадор даст дода метавонист, зеро олимони рус Р.И.Аванесов ва В.Г.Орлова дар ин бора чунин иброз доштанд:

- Муайян кардани ҳодисаи махсуси синтаксисӣ (яъне ҳодисаҳои «озоди» синтаксисӣ) ... бидуни тадқиқи муфассале, ки дар зимни материали бисёр фаровон ба шакли тасвири монографӣ сурат гирифта бошад, мунол аст².

Аз ин ʔост, ки Ӣаффоров бо маълумоти ниҳоят мухтасари асарҳои ʔаъʔашиносӣ доир ба шеваи ʔанубӣ қонеъ нашуда, таи чанд сол худ дар

¹ В.С.Растаргуева. – Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. – М., 1964, саҳ 143.

² Аванесов, Орлова. – Ба масъалаҳои навбатии диалектологияи рус. М., 1959.

экспедисияҳои лаълашиносии мунтазам иштирок намуд, бисёр ӯодисаҳои синтаксисиро бевосита мушофида кард. Маводи фаровоне ӯамӯ оварда, дар заминаи фонди бузурге ба навиштани мавзӯи мазкур шурӯӯ намуд.

Аз ин боис, бо ташаббуси тадқиқоти Р.Ғаффоров ва С.Атобуллоев бори нахуст дар таърихи лаълашиносии тоӯик ба синтаксис ӯамчун баҳши комилӯуқӯи системаи лаъла муносибати дурусти илмӣ зоӯир гардид. Хурсандиовараш ӯамин аст, ки пас аз чопи ӯилди 3-юми асар чӣ дар матбуоти ӯумӯурӣ ва чӣ дар маъаллаҳои марказҳои забоншиносии силсилаи тақризҳои ба табӯ расида, дар онҳо асари мазкур на танҳо ӯамчун комёбии лаълашиносии тоӯик, балки чун дастоварди муӯими илми эроншносии имрӯза ба қалам дода шуд.

Ҷоло, меҳоӯем фишурдаи маълумотҳои доир ба ӯилди сеюми «Шеваи ӯанубии забони тоӯикӣ» пешкаш намоем:

Муаллиф дар асар дар доираи 8 масъалаи соӯаи синтаксиси шеваҳои фикру мулоӯиза баён карда, ӯар як баҳши онро тавассути мисолҳои гуногунранга маънидод кардааст. Баҳшҳои дар асар ба таври зайл сурат гирифтаанд:

1) Дар баҳши аввал муаллиф оиди ибораҳои ва хелҳои он маълумотҳои оварда, аз ӯумла чунин мегӯяд:

- ӯамаи хелҳои ибора, чунонки дар забони адаби маъмуланд, дар шеваи ӯануб ӯам бештар истифода мешаванд¹. Баробари ин муаллиф таъкид мекунад, ки дар ин ӯода фарқи асосиро дар тарзи ташкил, таркиб, дараӯаи истифода ва воситаҳои грамматикӣ суратдиҳандаи ин ё он хели ибора метавон мушофида кард.

Дарӯақиқат ибораҳои дар шеваи ӯануб бештар истифода шуда онҳо гуногунқолабу мухталифрангаанд.

Мисол: Одамойи қадим, Одами дур-а уно меган, одами қариб-а ино (Роғ).

Ё ин ки: Имсол нийати хундан дорем.

¹ Шеваи ӯануб... (Р.Ғаффоров). – Душанбе, 1979, ӯилди сеюм, саҳ 15.

Ѓаффоров ба ин гуна ибораҳои шевагӣ эътибори ӯиддӣ дода, аз ӯумла дар бораи дар қолаби исму сифат сохтани ибораҳо қайдҳои зерин дорад: Сифат бо исм бо 2 роҳ вобаства мегардад.:

а) бо ёрии изофат – зӯри ӯондор: Паланг и зӯри ӯондору бӯдай (хонаҳои боло)

б) бе изофат – босавод одам: босавод одам бӯсёр хуб-ай (ховалинг). – Ин шакли қолиби ибораҳо хусусияти сирф шевагӣ дошта, намуди дуюм, одатан, ӯангоми таъкид – эмфаза истифода мешавад.

Ба ғайр аз ин муаллиф дар ин боб хусусияти сифати аслиро ба дараҳои оддӣ, қиёсӣ ва олӣ тақсим намуд: як-як оиди онҳо маълумот додааст. Баробари он роҳе ба сифати нисбӣ низ ақида ронда, 5 намуди онро муайян кардааст. Аз ӯумла, яке аз муносибатҳои грамматикӣ, ки сифатҳои нисбӣ мувофиқи табиати худ дар ифодаи онҳо меояд, «замон» ба ӯисоб рафта, муаллиф оиди он якчанд мисолҳо овардааст: Хлепи шавина: Хлепи шавина бӯсёр сахт шудай;

Ё ин ки: Хиштойи қадими́на: Хонаи мо хиштойи қадими́на қатӣ сохтагӣ.

Аз ин ӯо, аён мешавад, ки дар ифодаи тамоми маъноҳои зикршуда, ибораҳои нави исму сифати нисбӣ бо забони адабӣ мусоидат мекунад.

Дар ин асно боби ибора назарияи иборашиносии имрӯзаи толиро дар мисоли лаълаҳо таъассум мекунад.

Мувофиқи гуфтаи Ғ.Љӯраев: «Ѓаффоров бо асосҳои ин назария ӯанӯз ӯангоми навиштани фасли «Ибора»-и китоби дарсии «Забони адабии ӯозираи толик» мусаллаҳ гардида буд. Гумон меравад, ки ӯамон таъриба ба Ѓаффоров барои хуб тасвир намудани системаи ибораҳои лаъла ёрӣ расондааст»¹.

2) Боби сараъзо ва аъзоҳои пайрав, ки асоси синтаксисро ташкил мекунад, дар нақши «Шеваи ӯануб» роли муҳим бозидааст. Муаллиф дар ин

¹ Ғ.Љӯраев. – Олими пурхор ва мураббии ғамхор. Саҳ 28.

ќисмат ќоида ва ќонунњои мављударо такмил дода, шарту шароитњои истифодаи аъзои љумларо бо мисолњои барзиёд равшан кардааст:

Ѓаффоров мубтадоро «аъзои њоким, комилњуќуќи љумла» гўён таъкид карда, се намуди истифодаи онро дар љумлањо муайян кардааст. Аз љумла, дар намуди дуњуми ифодаи мубтадо муаллиф чунин аќида меронад:

- «Мубтадо ифодашаванда ва тасаввуршаванда шуда, намуди аввал мањсули љумлањои дутаркиба аст ва ба воситаи калимањои алоњида зикр мешавад. Намуди дуњум бошад, аз ин хусусият фориѓ аст: вай алоњида ифода намеёбад, балки аз бандакњои хабарї танњо тасаввур мешавад. Он одатан дар љумлањои яктаркибаи муайяншахс воќењ мегарданд»¹.

Аз ин гуфтањо бармеояд, ки дар шевањо низ мисли забони адабї – мубтадо якранг амал карда, фарќи он асосан дар љињати лексикї ба назар мерасад.

Мувофиќи ќайди муаллиф мубтадо бештар бо исм ва љонишинњои предметї ташкил меёбад.

Дар баъзе њолатњо мо масдарро низ дар ифодаи мубтадо мебинем: рањ њуй боша, рафтан њилї; (Садањо); тьроши гуспандо ќариб тамом шидаї;

Ѓаффоров дар натиљаи тањлил намудани ин гуна љумлањо ду шакли ба ифодаи мубтадо омадани масдарро муайян кардаанд:

а) Дар шакли холис: Лесидани хоки пои мард бењ ай таоми номард;

б) Бо ќабул кардани љонишини энклитикї: омадани дард књњ вор, баромадан-њш му ворин; (Кўлдара).

Хонанда њангоми дида баромадани сатрњои зикршуда бевосита дарк мекунад, ки љараёни дар ифодаи мубтадо омадани масдар бештар дар зарбулмасалу маќолњои халќи дида мешавад. Лекин Ѓаффоров бо ин аќида ќаноат накарда таъкид мекунад, ки истифодаи масдар дар роли мубтадо танњо дар маќолњо дида нашуда, онро дар нутќи муќаррарї низ бештар дучор кардан мумкин аст: Дави гўсола то дари кадун-а (Љарф).

¹ Р.Ѓаффоров. – Шеваи љануб, љ.3, сањ 33.

Бо Һамин сурат, муаллиф дар ифодаи мубтадо омадани Һонишин, шумора, сифат ва сифати феълро муайян намудааст.

Мувофиқи қоидаи сараъзо баъди мубтадо навбат ба хабар меояд. Чи тавре ки маълум аст, хабар аз Һиёати маъно ва шакл вобастаи мубтадо буда, яқъоя бо он асоси Һумларо ташкил менамояд. Тарзи ифодаи хабар дар ин асар мавқеи муһимро ишғол намуда, ба баъсу мунозирањо сабаб шудааст. Аз Һумла, дар бахши ифодаи хабари содда бо феълњои таркиби, мафһуми хабарњои содда ва мураккаб батафсил шарњ дода шудааст. Чунончи, муаллиф дар ин Һода якчанд сатрњоро аз асари илмии олими рус Л.С.Пейсиков пешкаши хонандагон намуда, чунин арзи ақида меронад: - «Дар ин асари Пейсиков хабарњои феълӣ ба ду намуд: хабарњои феълӣ содда ва мураккаб тақсим шуда, хабарњое, ки аз Һиссањои номии нутқ ва феълӣ ёридињанда ташкил ёфтаанд, ба гурӯњи хабарњои содда ва хабарњое, ки Һар ду Һузыашон феъл аст, ба гурӯњи хабарњои феълӣ мураккаб дохил карда шудаанд»¹.

Ин буд, ки ба ин маълумотњо Ѓаффоров қонеъ нашуда, бевосита ба майдони баъс мебарояд. Ё дар ин таснифот хусусияти хабарњои содда ва ғайрисодда пурра ба Һисоб гирифта нашудаашро таъкид карда, фикри солими худро ба таври зайл баён мекунад: Дар феълњои таркибии феълӣ маънои асосиро яке аз калимањо ифода менамояд, калимаи дигар дар онњо Һамчун ёридињанда – модификатор воқеъ шуда, ба калимаи асосӣ тобиши иловагии маъноӣ, пеш аз Һама маънои намудӣ, Һамронњ мекунад ва Һол он ки дар хабарњои ғайрисодда, ки бо 2 феъл ифода мешаванд, Һузы ёридињанда Һам маънои аслии худро каму беш нигоњ медорад ва ғайр аз ифодаи маънои асосии хабар барои ифодаи маъноњои модалӣ низ хизмат мекунад².

Баробари ин мулоњизањо муаллиф хабарњои ғайрисоддаро бо талаби сохти Һумла ба вуљуд омаданањ ва ба ин ваљњ табдили онњоро бо як

¹ Р.Ѓаффоров. – Шеваи Һануб... Һилзи 3, сањ 55.

² Р.Ѓаффоров. – Шеваи Һануб... Һилди 3, сањ 56.

калима, ки дар хабарҳои содда имконпазир аст, катъият номумкин буданашро таъкид мекунад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки устод ӯар як асари олимонаро аз назар накарда, онҳоро муфассал ба эътибори хеш мегирад, масъалаҳои дар асарҳо зикршударо мавриди муҳокима қарор медиҳад. Дар ӯамин ҷода нишонаҳои нуктасанҷиву бориқбинии ӯ намоеъ мегардад.

Ин аст, ки ӯ феълҳои номии таркибро ӯамчун воҳидҳои феълии фразеологӣ ба қалам додани Пейсиковро таълилу тарғиб намуда, дуруст будани ақидаро бо тасдиқи В.С.Расторгуева вобаста мекунад.

Дар ӯақикат, феълҳои номие мавҷуданд, ки маънои аслии калимаҳои таркибӣ онҳо ӯанӯз ӯис карда мешавад. Чунончи, агар таркибҳои хунук хӯрдан, сар додан ва мисли инҳо як навъ хусусияти идиоматикӣ гирифта бошанд, феълҳои гӯш додан, тамошо кардан, ба ӯайрат мондан; ӯанӯз ба ин дарала нарасидаанд.

Ба ӯайр аз ин ӯаффоров бо воситаи баъс бо муаллифони собиқ боз як нӯктаи заминаи морфологии хабарҳои соддаи феълро равшан мегардонад:

- Феълҳои таркибии номӣ, аз қабилӣ «ӯӯй (сиёъ, роӯӣ...) кардан» гулӯ дард шудан, чашм дард гирифтан, фарзанд ёфтан ва ӯайра на хабарҳои номӣ чунон ки дар баъзе қорҳои тадқиқотӣ ӯамин тавр маънидод шудаанд, балки хабарҳои феълианд. Зеро онҳо маъз бо феълҳо ифода меёбанд¹.

Дар ӯақикат, хабарҳои номӣ гарчи бо сиғаҳои феълӣ ифода наёбад ӯам, ифодаи нишонаҳои феълии замон, шахс, шумора ва сиға дар онҳо низ бегона нест. Ба тариқи мисол, ӯумлаҳои «ӯаво соф аст» ва «ӯаво соф буд»-ро зерӣ таълил қарор медиҳем. Дар ин ӯумлаҳо хабарҳои «соф буд, соф аст» аломати фоилро дар ду замон ва сиғаи хабарӣ ифода карда бошанд, хабарҳои «соф бошад, соф будагист» ин аломатро дар сиғаҳои шартӣ-хоӯишмандӣ ва эътимолӣ ифода ёфтаанд.

Пас, хабарҳои номӣ низ дорой аломатҳои асосии шахс, шумора ва замонанд, ки ду навъи мазкури хабарро аз ӯам ӯудо не, балки наздик

¹ ӯамон манба, саҳ 56.

мекунанд. Фарќи асосї дар ин аст, ки дар хабарњои феълї ин лїњатњо хеле инкишоф доранд. Мисол: рифќо, иљозат дињед, дар бораи муваффаќиятњои калхоз гуфта мегузарем (Ќалъанак).

Ё ин ки: ай њаму боз итари касал шуда бѣрафтѣм (Ховалинг); Йозѓан-а печунда гѣрифт (Марѓзори сир).

Њаминаш ќобили ќайд аст, ки ин гуна бањсу мунозирањо ва умуман мавридњои лѣлиб дар бахши аљзоњои пайрави лумла низ бисѣр мушоњида карда мешавад, ки он табъан асарро шавќовар ва хонданбоб гардонида, ба такмили назарияњои синтаксиси лумлањои содда таконе бахшидааст: Аз лумла ќайде, ки Ѓаффоров оиди пуркунанда ба табъ расонидааст ба гуфтањои боло њамчун исбот хизмат мерасонад.

Муаллиф дар бораи пуркунанда ва истифодаи он дар шеваи лануб маълумотњо дода, онро ба 2 ќисм: пуркунандаи бевосита ва бавосита таќсим кардааст.

Дар шеваи лануб пуркунандаи бевосита низ дар навбати худ ба 2 намуд таќсим мешавад:

- а) Пуркунандаи бевоситаи суратѣфта;
- б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаѣфта.

Мувофиќи назарияи Ѓаффоров пуркунандаи бевоситаи намуди аввал одатан, бо пасоянди –а//-ра//-ро ифода мегардад. Дар ин бора дар шевањо мисолњо хеле серистеъмол аст:

Мѣн одам-а йа-ра медидѣм, мешинохтѣм; (Ховалинг); Пахта-ра овардем; (Данѓара); Парма, ки омад, роњ-ро банд мекъна (Андирой).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаѣфта низ амсоли ќонуниятї боло бо мисолњо маънидод шудааст. Дар ин бора худи Ѓаффоров чунин иброз дорад: Истифодаи пуркунандањои боло бо пасоянд дар шевањои ланубї нисбат ба забони адабии нормативии њозира то даралъае берун аз ќоида буда, аммо бо забони адабии пешина, хусусан бо асарњое, ки дар даврањои аввали ташаккули он тасниф шудаанд, умумияти том дорад¹.

¹ Р.Ѓаффоров. – Шеваи лануб, лїлди 3, сањ 106.

Инро мо дар мисолҳои зерини шеваи равшан диданамон мумкин аст, зеро пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта чун дар забони адаби ва шеваи дигари забонамон дар шеваи ҷанубӣ низ серистеъмоланд:

Йаке мега, ки об бӯйор, йаке мега, кил ой бӯйор (Чирғатол); Ба бойҳо замин пулакӣ мефурухт (Кахдара); Рафтем, чахтакпайа дар дари неҷайи сағър соз додем (Навдеъ).

Ҳамин тариқ, ин гуна таърифу мисолҳо дар ҳамаи аъзоҳои пайрави ҷумла амал намуда, ифодаи аъзои пайрав бошад, бо ҳиссаҳои нутқ чунин масъалаҳои мавриди баъс қарор додааст: бо ёрии воситаҳои махсуси синтаксисӣ – изофат, пешоянд, пасоянд, инчунин бе онҳо – дар дохили алоқии ҳамроҳӣ ва алоқии вобастагии бевосита дар роли гуногуни аъзоҳои ҷумла омадани калимаҳо.

Аз ин ҷуфтаҳо аён аст, ки аъзоҳои пайрав ва ифодаи онҳо дар шеваи ҷануб аз ҷониби Р.Ғаффоров хеле равшан ва ҷолиби диққат муайян карда шудааст.

3) Масъалае, ки дар навбати сеюми асар омадааст, аъзои ҷидаи ҷумларо ташкил намуда, оиди он муаллиф бисёр андеша кардааст. Маълуми ҳамагонист, ки дар илми забоншиносӣ ду тарзи таълил ва тадқиқи аъзоҳои ҷидаи ҷумла мавҷуд мебошад:

а) Як гурӯҳ олимони ин нишонаи синтаксисиро вобаста ба ҳар кадом аъзои ҷумла, масалан: мубтадо, хабар ва ғайра алоҳида маънидод кардаанд;

б) Баъзеи дигар бошанд, онро пас аз шарҳи сараъзо ва аъзои пайрав дар фасли махсус зери тадқиқ қарор додаанд.

Ҳамаи ин ҳолатро таълил намуда, муаллиф чунин мепиндорад, ки зери сарлавҳаи махсус, алоҳида омӯхтани аъзоҳои ҷида барои хушдорӣ аз такрор ва шарҳи мукаммали онҳо имконияти мусоид фароҳам меорад. Зеро дар ин гуна мавридҳо олими рус В.И.Собинникова чунин равиҷ дошт:

- Аъзоҳои љумла, катѝ назар, аз вазиѝа, ѝангоми тазоѝур ѝамчун аъзои чида кунунѝати умумѝ пайдо мекунанд ва ин асос мешавад, ки мо онѝоро дар як фасл муттаѝид намоем¹.

Аз ин љо бармеояд, ки аъзоҳои чидаи љумларо на ҳамчун дар алоѝидагѝ, балки онѝоро кулан дар як кѝсमत омўхтан ба мақсад мувоѝиќ аст.

Устод Ѓаффоров ѝам баробари таѝлил намудан, муайян мекунад, ки омўзиши аъзоҳои чида ба тарзи алоѝида дар китобиҳои дарсѝ ду нуќсони љиддиро ба миѝн овардааст: Аввало, гурўѝе аз муаллифон аъзои чида ро як кѝсми таркибии мавзўѝ пиндошта, дар охири он доир ба ин масъала сарлавѝаи алоѝида кушодаанд. Тоифаи дигар дар боби махсус тадќиќ шудани онро дар назар дошта, дар охири мавзўѝо маѝнидод кардани ѝодисаҳои чидашавии аъзоҳои љумларо катѝ назар кардаанд.

Сониян ѝамин аст, ки дар кѝсматиҳои «мубтадо», «хабар» ва «ѝол»-ҳои асари Собинникова «љумлаҳои соддаи лаѝљаҳои забони русѝ», аъзоҳои чида ба сифати таркиби онѝо маѝнидод шудаанд.

Ин ѝолатро А.Эшонљонов нодуруст ѝисобида, аќидаи худро нисбати он чунин баѝн мекунад: - Аъзоҳои чидаи љумла ва калимаю ибораҳои хулосакунандаи онѝоро ба ѝељ ваљѝ ба сохту таркиби аъзоҳои љумла дохил карда наметавонем².

Дар ѝаќиќат, Эшонљонов дуруст аст, зеро чидашуда омадани аъзоѝо ѝанўз таркибѝбии ин ѝ он ѝиссаи синтаксисѝ шуда наметавонад ва худи аъзоҳои чидаи љумла гоѝ ба таври соддаи калимаҳои якхела, гоѝ таркибѝ ва гоѝо ба воситаи силсилаи калимаю ибораҳои аз ягон ѝиѝат ба ѝам марбут иѝода меѝбанд.

Ѓаффоров байни ѝам муносибати баробарѝ доштани аъзоҳои чидаи љумларо дар шеваѝо низ мисли забони адабѝ таъкид намуда, бо ду роѝ

¹ В.И.Собинникова. – Простое предложение в русских говорах. – 1961, саѝ 255.

² Эшонљонов А.

алокаманд шудани онњоро гуфта мегузарад, ки он ба таври зайл сурат мегирад:

- а) бо ёрии пайвандакњо ва бе онњо; б) ба воситаи интонатсия;

Мањз тавассути ин ду намуд аъзоњои чида ба худ тобишњои маъноии мухталифро касб менамояд, ки инро Ёаффоров ба таври васеъ ба хонандагон пешкаш намудааст:

а) Муносибати пайваст – ин лъараёро муаллиф бо ду роњ маънидод кардааст: 1) Тарзи бо пайвандак – Њар њафта калча-въ њалво мехъра; (Фаррук). Дар забони адабї пайвандаки пайвасти «у» дар лўмлаи мазку бо шакли шевагиаш «ъ» омадааст. Дар ин гуна мавридњо њарфи «ъ» бо овозии озоди сактагї истифода мешавад, ки ин яке аз нишонањои хоси шевагист.

2) Тарзи беспайвандак – Дар ин равиш интонатсия роли асосї бозї мекунад. Бинобар ин онњо дар ин лўда ба худ маъноњои зеринро касб менамоянд:

- а) њамзамонї б) паињамзамонї в) сабабу натиља

Њаминро гуфтан шарт аст, ки хабарњои чида дар шеваи лъанубї асосан дар шакли тасрифї истифода мешаванд: Ёактаки дига бѣгуйам, бѣнависен, ки мехезам, тоњрат мекънам (Дарнайчї). Ёак дег атола кардем, хурдем (Бедак).

б) Муносибати лўдої-истисної. Дар ин њангом низ аъзои чида бо ду роњ ифода ёфта, онњо ин тавр:

- 1) Бо пайвандак – ѱо зери ман-ш-да зан, ѱо пул-ашда (Љонварсўз);

2) Беб пайвандак – колхозчи ѱа мо-да бисум мегъра, чил сумм (Файзобод) шакл гирифта, намуди дуюмашон дар шевањо нисбати забони адабї хеле бештар истифода мешавад.

в) Муносибати хилоф – Дар шеваи лъануб њам мисли забони адабї 4 пайвандаки хилофї: аммо, вале, лекин , у амал карда, фарқият дар теъдод ва тарзи истифода дида мешавад.

- шикамбѣзѣрг маќсадаш – ба мераса, аммо ба манзил не; (Кафтархона).

г) Муносибати ивазшавї – Дар лањљањои шеваи лъанубї пайвандаки го...го ва вариантњои он, ки муносибати ивазшавиро нишон медињад, бо ду

тарз ифода меёбад: 1) Холис ва 2) якљоя бо пайвандаки –у//–ъ; 1) Ваќти пеш карбос-а го мейофтем, го намеёфтем (Геш);

2) Го олуболу меган-у го олучабандак (Мўминобод).

Њамин тариќа, тафсилоти тарзњои ифода ва воситањои морфологию синтаксисии ин муносибатњо сањифањои муайяни асарро дарбар гирифтааст, ки зимни он муаллиф бо гуфтањои дигар олимон онро маънидод кардааст.

4) Тартиби калимањо – бахши чањоруми асарро ташкил намуда, он яке аз масъалањои синтаксисии ифодаи фикр ба шумор меравад. Аммо, ин аќида дар њамаи услубњои нутќ ба як андоза набуда, муаллиф онњоро ба таври зайл маънидод мекунад:

- Бар хилофи услуби корї, ки риояи он хатмист, дар услуби бадеї, махсусан дар назм, дар ин бобат озодињи алоњида љорист¹. Муаллиф дар ин бора дуруст гуфтааст. Зеро дар назм, аз як тараф таќозои вазну ќофия, аз тарафи дигар, талаби услубї љойивазкунии калимањо – инверсиро ба вуљуд орад, дар наср вай аксаран маъз бо маќсади услубї – баланд бардоштани љињати экспрессивии сухан сурат меёбад.

Пас, маълум мешавад, ки дар насри муосири мо инверсия пеш аз њама ањамияти услубї дорад.

Муаллиф масъалаи интонатсияро низ дар забони имрўзаи тољик аз проблемањои ноомўхтаи забоншиносї доништа, таъкид мекунад, ки тањќиќи он дар шева низ кори хеле душвор аст. – Ин норасогї, - мегўяд ў, барои муайян кардани хусусиятњои шевагии тартиби калимањо халалдор мебошад².

Аз ин гуфтањои муаллиф бармеояд, ки тасвири мукаммали таркиби калима дар ин ё он шева њам барои забони адабї ва њам барои омўхтани шевањои дигар маводи пурарзиш медињад. Аз ин љост, ки дар асарњои шевашиносии тољик ин нишонаи синтаксисї нисбатан пурратар омўхта

¹ Р.Ѓаффоров. – Шеваи љануб, љ.3, сањ 216.

² Њамон манба, сањ 216.

шудааст. Бинобар ин Ѓаффоров дар бахши мазкури асар бар иттакои назарияи А.Б.Шапиро, ки ин олим барои мубтадо Ӣарфи «А» ва барои хабар Ӣарфи «Б»-ро чун аломатҳои шартӣ қабул кардааст, Ӣашт қолаби ифодаи таркиби калимаро муайян мекунад.

Инак фишурдаи Ӣашт қолаби мазкурро ба таври зерин пешкаш мекунем:

1) $B+A$ – Ин Ӣолатро Ѓаффоров дар сухани мӯътадил хилофи қоида меӢисобад, аммо ӯ дигар маводҳои сарфи назар карда, ба хулоса меояд, ки тартиби калимаҳо дар ин маврид, асосан дар лӯумлаҳои хуллас меояд: Қанд-ш-а бӯзана Тӯкмат (Қанӯурт);

2) $A+b_1+B$ – Аз ин маълум мешавад, ки муаллиф барои пурра намудани ақидаи худ аз назарияи Шапиро: барои аӯзоҳои пайрави гурӯҳои мубтадо – $a_1a_2a_3\dots$ ва барои аӯзоҳои пайрави гурӯҳои хабар аломатҳои $b_1b_2b_3\dots$ -ро интихоб кардааст. Ин аст, ки дар ин қолиб аӯзоҳои пайрав, хусусан Ӣолҳои миқдор ва дарала дар байни хабарҳои номӣ воқеъ мешаванд: Мо кор бисйор кардем (Тутҳои Поён);

3) $A+B+b_2$ – Дар ин қолиб мубтадо, хабар ва яке аӯзои пайрав меояд: Тӯ надидаи ӯ коро-ра (Давлатшоён);

4) $A+B+b_1+b_2$ – Дар ин қолиб мубтадо, хабар (Ӣарчанд ки лӯяш дар охир аст, аммо барои маъно баъди мубтадо меояд) ва 2 аӯзои пайрав меояд: Мо рафтем ва Зевль барои езум овардан (Саричашма);

5) $A+b_1+B+b_2$ – Дар ин қолиб мубтадо, аӯзои пайрав, хабар ва аӯзои пайрави дуум меояд: У босмачиро лӯгат мекӯна оми Дара-да (Ӣовалинг);

6) $A+b_1+B+b_2+b_3$ – Дар ин қолиб: мубтадо, аӯзои пайрави 1, аӯзои пайрави 2 ва баъд 3-юм меояд: Бобохон ай пеши хӯд-ӯш мегуд шера шушода (Мағмуруд);

7) $a_1+A+B+b_2$ – Дар ин гуна қолиб Ӣолҳои макон ва замон, инчунин муайянкунандаҳои ғайритавсифӣ ба тарзи муқаррарӣ, аммо муайянкунандаҳои аломат ва пуркунандаҳо чун Ӣодисаи фарқкунанда ифода мегарданд: У чено шӯтуро метовардан бензина (Мӯминобод);

8) b_1+B+A – Дар ин қолиб аввал бештар пуркунанда, хабар ва дар охир мубтадо ифода меёбад: Ма-ра намефора чулос (Тавилдара), Дар йод-ъм намеюя йа байт (Файзобод).

Ин буд қолабҳои намай нолатҳои ба тартиб гузаштани калимаҳои дар лумлаҳои шевагӣ, ки дар лаълаҳои ланубӣ бештар мушофида шудааст.

Бо намай бахши чаноруми асар, ки ба тартиби калимаҳои бахшида шуда буд, ба охир мерасад.

5) Бахши навбатии асарро Гаффоров ба аъзоҳои туфайлии лумла бахшидааст. Чи тавре, ки аз осори олимони забоншинос бармеояд, бештар асоси ӯар як лумларо маънои модалии объективӣ ташкил дода, маънои модалии субъективӣ, асосан, дар ин замина арзи вуҷуд мекунад ва барои ба тарзи махсус ба зуҳур омадани муносибати модалии объективӣ ёри мерасонад. Гаффоров дар ин бора қонуну қоидаҳои мавҷударо такмил дода, ақидаашро бо гуфтаҳои олимаи рус Г.А.Золотова тасдиқ менамояд. Аммо академик В.В.Виноградов, ки дар ин бора:

«- Маънои модалии бо синтагмаҳои туфайлӣ ифодашаванда назар ба модалияти дар шакли предикат буда навъи дигар аст... Аз афти қор, нақш ва тобишҳои, ки бо илова ва ё лӯдо қардани ин синтагмаҳои ба вуҷуд меоянд, гӯё қабати дуҷуми маънои модалӣ ва мазмуни структураи суханро ташкил менамояд, зеро онҳо дар табақаи болоии хоки грамматикаи лумла, ки қаблан дорои маънои модалист, гузашта мешаванд»¹ - гӯён фикри ҳудро баён мекунад. Гаффоров аз ин гуфтаҳои ва умуман аз асари Виноградов нуқсонҳои зеринро муайян мекунад:

а) Гаффоров қайд мекунад, ки муаллиф дар бисёр нолатҳои байни унсурҳои туфайлӣ ва воҳидҳои асосии лумла фарқ гузошта натавонистааст: Эй, Ходиамак, мебахшед; ёки: Мегуфтанд, ки ӯ шаммаҳои хушқидан аз ҳудаш барзиёдмондаро ба бозор бароварда, ... мефурӯшад. Виноградов дар ин лумлаҳои калимаҳои «мебахшед», «мегуфтанд»-ро калимаҳои ва лумлаҳои туфайлӣ номидааст. Аммо Гаффоров калимаи якумро «ба вазифаи

¹ Р.Гаффоров. – Шеваи лануб. Ҷ.3, саҳ 219.

хабар омадааст» ва калимаи дуомро «њамчун сарљумлаи љумлаи пайрави пуркунанда ва миќдору дарала» - гўён эътироф кардааст.

б) Мувофиќи кайди Ѓаффоров муаллиф дар асар 16 намуди тобишњои маъноии воњидњои туфайлиро муайян кардааст. Аммо, устод, њангоми тањлил намудани ин намудњо дарк карданд, ки на њамеша мисолњо бо ќоидањои намудњо мувофиќат мекунад. Мисол, калима ва таркибњои «набошад», «њель набошад», «њар чї бошад»-ро муаллиф таъкид кардааст, ки онњо дар ифодаи хоњиш ва маќсад меоянд.

Назар ба мушоњидањои Ѓаффоров бошад, онњо на маъноњои хоњишу маќсад, балки маъноњои модалии дигарро ифода кардаанд.

Ња, табиист, ки бояду шояд тадќиќ намудани сохт ва маъноњои воњидњои туфайли дар забони адаби кори Ѓаффоров барин олимони шевашиносро дар масъалаи ќиёсан шарњ додани њодисањои шевагии ин соња як дарала душвор мекунад.

Аз ин боис, устод ба иртиботи истеъмоли унсурњои туфайли дар ќиёси забони адаби ду љињати шеваи љанубиро нишон медињад, ки комилан дуруст аст:

а) Воситањои мазкури сухан дар шеваи љануби, назар ба забони адаби, аз бобати миќдор нисбатан мањдудтаранд;

б) Дар њамаи лањљањои шеваи љануби баробари бисёр калима ва иборањои умуми калима ва иборањое низ дучор мешаванд, ки як ќисмашон барои тамоми лањљањо, ќисми дигарашон барои гурўњи лањљањои ба њам наздик ё баъзе аз онњо хосанд (сањ 220).

Аз ин бармеојад, ки Ѓаффоров барои муайян намудан ва ба намудњо таќсим намудани ин калима ва љумлањо зањмати бисёре кашидааст. Лекин, табиати устод њами тавр буд, ки ў манбањоро њангоми тањлил намудан, албатта ба онњо як навоарї медаровард, ќиррањои нокушоди онро кушода меод.

Аз љумла, ў дар ин бахш оиди хелњои љумла ва њолати он дар шеваи љануб низ маълумотњои мављударо ба таври хос бан намуда, дар ин масъала

тафовути барљаастаи байни шеваю забони адабиро асосан дар љумлањои саволї мебинад. Ин њолат дар байни шевањои љанубу шимол низ дида мешавад, ки дар ин бора муаллиф бевосита бо тадќики њолати шеваи шимол низ кор бурдааст. Зеро назар ба ќайди муаллиф «дар шеваи шимолї дар ифодаи пурсиш ба замми интонация аксар яке аз воситањои махсуси саволї, махсусан њиссачањои саволи истифода мешавад» (сањ 225).

Аз ин љо маълум мешавад, ки дар бештари љумлањои саволї задаи мантиќи асосан ба калимае меафтадааст, ки саволро дар бар мегирад.

Њамин тавр, ин бахш низ бо хусусиятњои хоси худ дар майдони забон ањамияти хоса касб намуда, ба ин бевосита хизмати устод бемисл аст.

б) Ин бахшро муносибати шеваи љанубї бо забони адабї ва шевањои дгар ташкил додааст.

Аз илми забоншиносї медонем, ки забони адабї аз шеваю лањљањои халќи шакл меёбад. Ва муносибати байни њамдигарии онњо дар њар марњилаи тараќќиёти забон ба њар сурат зоњир мегардад.

Аз ин боис, муаллиф муносибати шеваи љанубро бо забони адабии имрӯза ва бо забони адабии давраи мумтоз ба таври људогона ба ќалам додааст:

а) Маълум аст, ки шеваи љанубї дар марњилаи аввали талъиди нормањои забони адабии њозираи тољик нисбатан кам иштирок кардааст. Аз ин рӯ, ќаробар ва умумияти он бо забони адабии њозира назар ба шеваи шимолї заифтар аст. Аммо тарафи мусбиаш ин аст, ки имконияти такмилу суфташавии нормањои забони адабї аз њисоби шеваи љанубї њамчун факти воќеї боќи мемонад.

Дар масъалаи аз нав «зинда» намудани забони адабї хизмати шахси бузурги миллати тољик – Садриддин Айни њињоят калон аст. Ў њанӯз дар бањси солњои бистуми асри бист, ки дар атрофии забони адабии тољик доир шуда буд, ширкат варзида оиди наќши лањљањои кӯњистон (аз љумла, шеваи љануб њам) маърӯза кардааст. Гуфтањои ўро Ѓаффоров дар китоб айнан овардааст: «- *Маро лозим аст, ки дар китобњои мактабии тољикї*

забони кўњистони тољикро қабул намоем. Зеро он – забони форси содда, аз такаллуфоти эронӣ холӣ, бо луғатҳои арабӣ омехтанашуда ва ба сарфу наъви форсӣ мувофиқат аст, ин забон аз Фалғару Мастчоҳ гирифта, то Қаротегину Дарвоз маълум ва ӯмафаҳм аст» (саҳ 229).

Ҳа, устод Айнӣ хеле ӯлиб гуфтааст. Зеро забони кўњистон, ки дар ин ӯ табаддулот кам ба назар мерасад, бо ӯаргуна забонҳои омехта нашудааст.

Ғаффоров низ сухани Айниро дастгирӣ намуда мегӯяд, ки: «- Дар ӯақиқат, Айнӣ бо ин равиши қобил барои саранҷоми забони адабии миллии тољик сарварӣ намуд, ки дар ду дањсолаи охир (50-70) вазъият хеле тағир ёфт. Сафи аъли қалам аз ӯисоби намояндагони кўњистон ба дараҷот афзуд ва ин боиси он гардид, ки лаълаҳои кўњистон чӣ дар соњаи луғат ва чӣ дар соњаи грамматика, кам бошад ӯам, ба забони адабӣ таъсир расонанд» (саҳ 230).

Бо ин маълумотҳои дар асар Ғаффоров кўшиш намудааст, ки маводҳои зикршуда ӯлиби диққат барояд ва бо ин мақсад ў се силсилаи ӯодисаи синтаксисиро зери қалам гирифтааст, ки ба тафовутҳои забони адабии ӯозираи тољик ва шеваи ӯанубӣ далолат менамояд:

1) Якчанд ӯодисаи синтаксисӣ, ки монанди ибораҳои исмии қолаби «духтар, даст-аш», ки дар онҳои бандакљонишинҳои шахсӣ-соњибӣ чун воситаи алоқаи синтаксисӣ истифода шудаанд, дар шеваи ӯануб фаровон ва дар забони адабӣ кам истеъмол мешаванд: Мӯн намедонӣ ки духтар даст-аш чи шӯд? (Ховалинг)

2) ӯодисаи синтаксисии бисёре, монанди суратгирифтани ӯолҳои қиёсӣ бо пасоянди «барин» дар забони адабӣ фаровон, вале дар шеваи ӯануб ба амри ӯол кам истифода мешавад;

3) Баъзе ӯодисаҳои бошад, ҳам дар забони адабӣ ва ӯам дар шеваи ӯануб кам истифода мешаванд: ифодаи маънои дараҷаи олі дар қолибҳои зерини ибораҳои номӣ: Исми шахси танҳои+изофат+исми шахси ӯамъ: Марди майдон.

Њамин гуна тафовутњоро Ѓаффоров дар байни шеваи љануб ва забони адабии имрӯза муайян кардааст.

б) Лекин, бар акси забони адабии њозираи тољик ќаробати шеваи љанубӣ дар бобати синтаксис бо забони осори классикӣ зиёд аст. Ин њолатро Ѓаффоров ба таври зайл зери ќалам гирифтааст: «- *Дар шеваи љанубии забонамон, њамчун шеваи љанубӣ-шарќӣ, њодисањои синтаксисие, ки хусусияти архаистӣ доранд, назар ба шеваи шимолӣ беиштар мањфуз мондаанд. Ќисми азими ин унсурњои архаистӣ ба асрњои IX-XII тааллуќ дорад. Бинобар ин факти шеваи мазкур, барои њама ќисмати таърихи забон, аз љумла барои синтаксиси таърихӣ, дорои ањамият фавќулодда бузурганд*» (сањ 231).

Ин буд, ки њодисањои муштараки синтаксисӣ барои забони осори даврањои гуногуни адабиёти классикиамон ва шеваи љанубӣ дар тамоми бахшњои тадќикоти Р.Ѓаффоров таъкид гардида, дар фарљом дар 19 маврид љамъбаст шудааст. Њоло имкон дорем, дар бораи баъзеи он маълумот дињем:

а) Дар иборањои номии бе изофат истифода шудани артикли –е; бо исм; љойе ифлос;

б) Ба воситаи бандаќљонишинњои шахсі-соњибӣ ифода ёфтани пурқунандањои бевоситаю бавосита ва дар баёни ин маънӣ пас аз онњо истеъмол ёфтани пасоянди –а;

в) Дар бисёр љумлањо пешоянди –ба ба њам интињо ба кор бурда мешавад: ба Овигарм-а.

Њамин тавр, чунин коидаву ќонунњо тавассути мисолњои рангоранг дар ин бахш маънидод шудааст, ки хонанда наздикӣ ва тафовути шеваи љанубро бо забони адабӣ муайян мекунад.

7) Бахши мазкур оиди алоќамандӣ ва тафовути шевањои љануб бо шевањои шимол баъс мекунад. Дар он, Ѓаффоров фикру мулоњизањои худро нисбати ин љараён баён намудааст. Зеро њар як олими шевашинос маводи тањиянамудаи худро, ки ба ягон намуди шева бахшида мешавад, бо намуди

шеваи дигар мукоиса намуда, Ӣолати мозӣ ва Ӣозираи онӢоро зери тадќиќ ќарор медиӢад ва дар натиља алоќамандӣ ва тафовути онӢоро муайян мекунад. Ваќте ки ман бахши мазкурро сарфи назар кардам, дарк намудам, ки Ӣудои чандинасра ва дар шароити гуногуни Ӣуѓрофию маданӣ мустаъмал будани ин ду шеваи сарлаӢљаи забони тоӢиќӣ, мисли ӢиӢатӢои дигар, дар соӢаи сохти синтаксисии ин шеваӢо низ таъсири амиќе гузоштааст.

Сабабу натиљаи ин Ӣолатро муаллиф чунин маънидод мекунад: «- Дар водӣ ва Ӣамворӣ зиндагӣ намудани аксарияти соӢибони лаӢљаӢои шеваи шимолӣ, маркази иќтисодӣ, маданӣ ва маъмури ќарор гирифтани шаӢрӢои Бухоро, Самарќанд ва Ленинобод (Хуљанди Ӣозира) алокаи доимии иќтисодӣ ва маданияи бошандагони ин шаӢрӢо, дар Ӣамсоягӣ ё ба тариќи омехта бо онӢо иќомат доштани ќавмӢои ўзбекзабон, аз як тараф, лаӢљаӢои шеваи шимолро ба Ӣам наздик карда бошанд, аз тарафи дигар боиси аз байн рафтани бисёр ӢодисаӢои анъанавии синтаксисӣ, ба Ӣои онӢо ё ба вазифаӢои тамоман нав пайдо шудани чандин Ӣодисаи нави синтаксисӣ шудаанд»¹. Дар Ӣаќиќат, омехташавии ќавмӢои ўзбеку тоӢиќ дар сохту Ӣолати шеваи шимол якчанд ӢодисаӢои ғайричашмдоштро ба миён овард. Лекин сад афсўс, ки шеваӢои мардуми кўӢистон аз сабаби он ки Ӣоло ба маданияти барљааста соӢиб набуданд, рў ба поён бапастравӣ дучор омад. Ин Ӣолатро Ёаффоров бо алам зери ќалам гирифтааст: «... беронӣ, алокаи ниӢоят заиф бо шаӢрӢои марказии тоӢиќнишин, ќафомонии нисбатан бештари маданӣ дар шароити кўӢистон дар роӢи бо Ӣам ва бо забони адабии гуфтуѓӯӣ наздик шудани бисёре аз лаӢљаӢои шеваи Ӣанубӣ сахт монев шуданд» (саӢ 233).

Мувофиќи таӢлили муаллиф аён мегардад, ки дар натиљаи Ӣамин сабабӢо дар лаӢљаӢои шеваи Ӣануб бар хилофи лаӢљаӢои шеваи шимол на Ӣодисаи навбунёд, балки ӢодисаӢои кўӢнашаванда – архаистӣ бештар истифода мегардад.

¹ Р. Ёаффоров. – Шеваи Ӣануб. Ӣ.3, саӢ 233.

Р.Ѓаффоров оиди тафовутњои лањљањои шеваи љанубу шимол сухан ронда, ба фактњое ишора мекунад, ки дар яке серистеъмолу дар дигаре мањдуд аст. Аз љумла, назар ба ќайди ў басомад, таркиби лексикї ва сохти иборањои навъи: духтар-а дил-аш дар шевањои шимоливу љанубї якранг нест. Микдори ин хел иборањо дар шеваи љанубї нисбат ба шеваи шимолї камтар буда, њиссаи тобеи онњо дар шеваи љанубї бештар аз исм, љонишинњои шахсї, масдар ва шумора иборат буда, аксаран ба сурати содда истифода мешаванд. Шакли мураккаб, ки 4-5 воњиди луѓавиро фаро мегирад, ин чунин ба сифати љузъи тобеъ истифода шудани сифат ва сифати феълї, баракси шеваи шимолї дар шеваи љанубї шоеъ нест.

Муаллиф дар сараъзоњои љумлањои ин ду шева низ тафовутро муайян кардааст: *Дар шеваи љанубї, дар хабарњои номї баъзе феълњои ёридињанда (гардидан, хўрдан → њисоб меҳтра) истифода мешаванд, ки дар лањљањои шеваи шимолї ќайд нашудаанд* (сањ 236).

Ба ғайр аз ин, муаллиф таъкид мекунад, ки дар шеваи љануб, бар хилофи шеваи шимолї, хабар аксаран бо мубтадои худ, сарфи назар аз ифодаи мубтадо бо исми љамъи шахс ё ғайришахс, аз рӯи шахс ваш умора мувофиќат мекунад.

Ин гуна тафовутро дар њар як соњаи синтаксис муайян карда, Ѓаффоров барои мо – шогирдон як шароити барљаастаро фароњам овардааст. Зеро ин маводњои асил барои мо њамчун дастуруламал хизмат хоњад кард.

8) Дар бобби лањљањои шеваи љануб бахшида шуда, њолатњои њар яки онро муаллиф зери тањлил гирифтааст.

Дар шеваи љануб лањљањои мухталиф мављуд буда, онњо аз ќабилли Каротегинї, вахїї-ќаротегинї, кўлобї, бадахшонї, роғї ва ғайра ба шумор мераванд.

Ин лањљањои шеваи љануб дар заминаи аломатњои фонетикию морфологї тасниф шудаанд ва дар синтаксис бештар умумият доранд. Вале назар ба ќайди Ѓаффоров дар ин ќисмати забон низ баъзе њодисањои махсуси лањља ё гурўњи лањљањо мављуд буда, онњо якљоя бо фарќњои

фонетикi, лексикi ва морфологi барои мукаррар намудани тафовути байниамдигарии лаълаъо ва лӯдо кардани онъо ба гурӯҳи алоҳида дар системаи шеваи ланубi имкон медиҳанд. Муаллиф доир ба ин масъала 14 мавриди дар ин ё он лаълаи шеваи лануб мувофиқат намудани ӯодисаҳои синтаксисиро нишон додааст, ки он ба таври зайл сурат мегирад:

1) Муаллиф дар ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият-посессивии қолаби «моро ватан» истифодаи *a// -pa// -po -po* чун воситаи алокаи синтаксисӣ хоси лаълаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ӯисоб мекунад. Зеро ин ӯолат дар лаълаҳои дигари шеваи лануб қайд нашудааст.

2) Истифодаи шакли дуҷоми сифати феълии замони гузашта мувофиқи гуфти муаллиф дар лаълаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ аз ӯама зиёд, дар лаълаҳои қаротегинӣ ва қӯлобӣ андаке камтар, дар лаълаҳои роғӣ ва бадахшонӣ бошад, боз ӯам маъдудтар ба назар мерасанд.

3) Дар аксарияти лаълаҳои ланубi феъли «ӯаст» дар ифодаи хабари содда ба сурати ӯай//ай дучор мешавад, дар лаълаҳои роғӣ бошад, он дар шакли *ас//ъс* меояд.

4) Бандаки хабарии шахси дуҷоми танҳои –ай-ро муаллиф ба ғайр аз лаълаҳои роғӣ ва бадахшонӣ дар ӯамаи лаълаҳои шеваи лануб мушоҳида кардааст.

5) Маъз дар лаълаҳои бадахшонӣ хабарҳои номии замони ӯозира бе бандакҳои хабарӣ бештар истифода мешавад.

6) Хабарҳои феълии таркибӣ ва пайваст дар гурӯҳи лаълаҳои бадахшонӣ дида намешавад. Дар лаълаҳои роғӣ, қаротегинӣ хеле кам, дар Қӯлобу ӯисор бошад серистеъмол аст.

7) Дар хабарҳои чида ба маънои замони ӯозира-оянда истифода шудани шакли замони гузашта ба лаълаи бадахшонӣ хос аст.

8) Дар ин қисм муаллиф 7 фарқеро оиди яке аз аъзоҳои пайрав – ӯол дар лаълаҳои аниқ кардааст.

9) Аъзоҳои чидаи лӯмла бо пайвандаки – *ни...ни* танҳо дар лаълаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва шимолии Қӯлоб истифода мешаванд.

10) Њиссачањое, ки дар ташкили љумлањои саволї ифода меёбад: дар лањлањои вахиёї-ќаротегинї – *леї*; дар бадахшон – *о//йо* истифода мешавад. Ин буд њолатњои байни лањлањои шеваи љануб, ки муаллиф дар натиљаи бисёр тањлилу тарѓиб кардани љумлањои ин шева муайян кардааст.

Ња, дар бобби синтаксиси шеваи љануби забони тољикї Ѓаффоров назарияи ва амалияи тадќикотро ба сомон расонидааст, ки дар натиља љилди сеюми «Шеваи љануби забони тољикї» ба майдон омадааст. Андеша ва маълумотњое ки дар боло зикр ёфтанд, дар њалли бисёр масъалањои бањсталаб ва муаммоњои синтаксиси забони адабии тољик кўмак мерасонад.

БОБИ II.

КОРБАСТИ КАЛИМАЊОИ ШЕВАЃЇ ДАР ЌИССАИ «ДАШТИ МОРОН»-И СОРБОН

Як ќисми бисёр муњими таркиби луѓавии забони њар як миллатро калимањои шеваЃї ва омиёна ташкил медињанд. Калимаю иборањои омиёна миёни халќ машњур буда, одатан дар услуби шифоњї, дар гуфтугўи муќаррарї истифода мешаванд. Онњо дар муносибатњои расмї, хизматї ва дар забони асарњои илмию дафтардорї мавриди истеъмол нестанд. Чунин воњидњои луѓавї одатан мавридњои гуфтугўии оддї, дар сўњбатњои

гайрирасмї барои ошкоро, кушоду равшан баён намудани мақсад ва фикру ھیссиёти манфї ё мусбат ба кор бурда мешаванд.

Мавзӯи асар ва мароми эълодї нависандаро водор месозад, ки ба ин сарвати забони модарии худ низ тез-тез мурулїат намояд. Нависандагони классик ӯам аз ин «анбари холинашаванда»-и сухан ӯамеша истифода мекарданд, аммо демократикунонии забони адабї дар солҳои 30-40 барои баърабардорї аз ин манбаи беохир имконияти васеъ муъайе кард. Ин аст, ки аз устод С.Айнї то Ф.Муъаммадиев адибу нависандагони мо дар асарҳои худ калима ва ибораҳои халқиро фаровон истифода намуданд. Ин, албатта, бебааб нест. «Калимаҳо дар забони халқ дар давоми асрҳо аз санљиши гузашта, лїло, рехтагї ва соддагїю возењи ӯайратангезе пайдо мекунанд. Кўтоъбаёнї, ки асоси лавъанигорїи «саъми мумтанеъ» аст, аввал, аз ӯама дар забони халқ лъараён дорад. Нависанда ба воситаи интихоб ва дар маъалли худ дарлӯ намудани калима ва ибораҳои халқї барои типї барлӯаста ва таъсирбахш тасвир кардани воқеаҳо, кушодани характери кӯрамонҳои худ имконияти беандоза бузург пайдо мекунад»¹.

Ба ин муносибат зикр намудани чунин гуфтаи устод Маъсумї низ ба маврид хоӯад буд: «Боигарїи забони халқро санъаткорона истифода бурдан боиси ифоданокї, таъсирнокї, берангуборїи табиї, соддагї, халқият ва тозагїи сухани бадеї мегардад. Сирри ин кор на факат дар боигарїи луғавї ва ибораоронїи забони халқ аст, балки дар пуробутобїи лїъати маъної ва гуногуннамудїи истеъмоли услубїи элементҳои он ӯам мебошад. Сухани халқ бо самимияти хоси худ пур аз фикру ӯисси ӯаётї, пур аз тобишҳои нозуки маъногї мебошад. Вай ба забони асари бадеї дохил шуда ба асар кӯвваи фавқулудда зиндаи ӯаётї ва табиї мебахшад»².

Нависандаи бузург ин нуктаро ба хубї дарк карда, аз ин сарвати бебаҳо зиёда бархурдор шудаанд. Онҳо ӯамчунин маслиҳат додаанд, ки адибони лъавон ба гуфтугў ва шеваи халқї оддї гўш диӯанд, кўтоъ ва зебо

¹ Гаффоров Р. Забон ва услуби Раъим Лъалил, с.22.

² Маъсумї Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабиї толық, с.89-90.

навиштанро аз онҳо омӯзанд. АС.Пушкин навишта буд: «Нависандагони ӯлавон, дар лафзи оддӣ халқ диққат диҳед, шумо аз он чизҳои меомӯзем, ки дар журналҳои наметавонед пайдо намоед». Ба ӯамин маънӣ М.Горкий гуфта буд: «Нависанде, ки наметавонад, нависандаи бад аст. Дар эҷодиёти халқ доираи бепоён нишон аст ва нависандаи поквидон бояд, онҳоро аз бар намояд. Маъз дар ӯамин ӯо забони модариро метавон омӯхт. Забони модариӣ мо бошад пурсарват ва шӯҳратманд аст»¹.

Забони халқ ва нависанда маводи хом медиҳад. Адиби суханфаҳм ин маводро дар корҳои эҷодӣ худ санҷидаву дар кураи ақл ӯдохта, сипас ба омма месозад. Маъз дар ӯамин сурат хизмати бузурги нависанда чун саррофи сухан ба таври возеҳ намоён мегардад. Дар акси ӯол забони қаламкаш ӯусн ва таровати ӯудро медиҳад ва дар роҳои тарбияи забони хонанда нақше наметавонад ва ӯол он ки яке аз вазифаҳои хеле муҳими адабиёти бадеӣ маъз ин аст, ки хонанда ба мутолиаи он саводи забони ӯудро такмил диҳад, боло бардорад.

Дар осори бадеӣ калима ё ибораҳои шевагӣ ва халқӣ бо мақсадҳои гуногун истифода мешаванд, ки муҳимтарини онҳоро ба сурати зйл метавон нишон дод:

1. Бо нияти такмили забони адабӣ:

Дар ин ӯол калимаҳои шевагӣ ба сифати муродифи калимаҳои адабӣ воқеъ мешаванд ва қисме аз онҳо ба туфайли асари ину он нависанда дар забони адабӣ мавқеи мустаҳкам пайдо менамоянд. Чунончи калимаи: тафғот; ӯавои тафғоти тобистон, сапал-сапал, чорукӯояшон сапал-сапал ба замин рубонда омад, ниққӣ (ӯель кас ниққӣ накарда), бурма (чин, очинг), дачкол, роҳои дачкол (дажгол), тогнок (ӯойи тогнок), сангзамин ва камдарахт будааст, патти-сатти (ӯама патти-саттиӯояшро мефурушанд) ва ғайра.

2. Барои тақлиди услуб-стилизацияи илтимой. Унсурҳои мазкури луғавӣ дар ин маврид дар сухани шевагии халқ ба мақсади таъин намудани дараҷаи маданият, савияи дониш, мансубият ба ягон касбу кор ва мисли

1

инњо истифода мешаванд. Љолиби кайд аст, ки устод Айнї як кїсми ин калимањоро бинобар шубња карданаш ба њамафањмии онњо бо муодилњои адабиашон якљоя ба кор бурдааст, яњне баробари шакли шевагї бо тире ё дар кавсайдн шакли адабии онњо низ зикр ёфтааст. Масалан, ин њолро дар калимањои коќ (гўлунг), нимрас (куктош), вртиш – бедона, бигиз-даравш, љарогак – чаќмоќ, омоч (сохтук) мушоњида мекунем. Дар баъзе мавридњо устод равиши дигарро ба кор бурда, њам шакли адабї ва њам шакли шевагиرو алоњида-алоњида кор фармудааст. Њар ду усул, яњне гоњ якљоя ва гоњ алоњида истеъмол ёфтани калимањои адабї ва муродифи шевагии онњо, дар солњои аввали ташаккули забони адабии миллии тољик хеле маъмул буд. Ањли калам ин корро барои он мекарданд, ки ба фањмо ва оммавї будани яке аз ин калимањо шак доштанд. Онњо ба ин равиш синоними калимањоро ба муњокима мегузоштанд, то ки дар оянда ба маслињат ва савобдиди якчанд муодили кобил ва сазовори калима интихоб гардад.

Аз мавзењои гуногуни кўњистон як зумра шоирону нависандагони болаёќат ба майдони адабиёт омадаанд. Баъзе аз онњо асарњои калони насрї таљлиф намудаанд, ки аз рўи имкониятњои доманадори худ миќдори зиёд ва хеле гуногуни калимањои шевагиرو фаро мегиранд. Шубњае нест, ки ба тавассути таљлифоти ин адибон бисёр калимањои шоистаи ќадимї, ки як ваќтњо дар истифода буда, сонињо фаромўш шудаанд, бозгашт ба забони адабї меоянд.

Калимањои шевагї аз љумлаи он воњидњои луѓавие мебошанд, ки доираи истеъмолашон танг аст. Ба ибораи дигар онњо на дар њамаи шохањои услубиёти забони адабї, балки асосан дар яке аз онњо – услуби бадеї истифода мешаванд. Агар калимањои оддii гуфтугўї миёни соњибони забон маълум ва маъруф бошанд, пас калимањои шевагї танњо дар як ё якчанд мањал интишор дошта, дар саросари хоке, ки мардуми тољик истиќоматдоранд, мавриди истеъмол нестанд.

Калимањои шевагї дар адабиёти бадеї барои тасвири воќеии зиндагї ба кор бурда мешаванд. Вазифаи услубии онњо иборат аз инњост: Кўмак

мекунанд, ки обуранг ва хусусияти маъал зинда ва табиӣ ба тасвир ояд, нутқи персонажҳо фардӣ шавад, сухан ранги муассар бигирад. Барои мисол аз Сорбон чунин калимаҳои мегирем, ки дар он мисли сарҳӯй (бесар, бепарастор), адирӣ (бехонумон, оварагард), ита (вайрошудаи ин тавр), ика (вайроншудаи ин қадар), погакӣ (оташдони муваққати сангин), пуча (кулӯла) ва ғайра як гурӯҳ калимаҳои хоси лаълаҳои лаъубии забони тоҷикӣ истифода шудаанд. Сабаби ин дар он аст, ки воқеаҳои, ки дар асар тасвир ёфтаанд, дар қўнистон ба вуқӯ пайвастанд ва бисёр қанрамони асосии он намояндаи лаълаҳои ин мавзеанд. Нависанда калимаҳои мазкур ва мисоли инҳо дар нутқи персонажҳо ва гоҳо дар сухани тасвирии худ оварда, қўшиш кардааст, ки дар асар обуранги маъалӣ пурра ба ҷилва ояд.

- Ём ... сер шудам, будааст... Зан дорӣ?... Ёа гуфта будӣ-а, муаррад... Додот бой бошад, чаро зудтар зан, надод? ... Ёа-а гуфта будӣ-а, худи командир кушта буд, гуфта будӣ-а... (саҳ 66)

Дар адабиёти бадеӣ калимаҳои шевагӣ ба ду тарз истифода мешаванд: якум, чун унсури «бегона», унсуре, ки дар матн ба сифати ҳисси услуби дигар воқеъ мегардад, дуюм, чун калимаи адабӣ, калимае, ки бо унсури адабӣ баробаршӯк буда, услубан ба онҳо омезиш меёбанд.

Дар ҳолати якум нависандагон калимаҳои шевагиро бештар дар нутқи персонажҳо ва баъзан дар сухани тасвирии худ ба кор мебаранд. Дар ин ҳолати эътидол шартӣ муҳим аст, зеро сербор кардани нутқи персонажҳо бо калимаҳои маъалӣ фаҳмидани забони асарро барои намояндагони мавзеҳои дигар душвор хоҳад кард. Маъз барои ҳамин ҳам устод Айни таъкид карда буд, ки ҳамноми кор фармудани калимаҳои шевагӣ «бисёр эътиёт кардан, вале чизҳои нағзи онро аз назар нагузарондан лозим аст». Муҳолиати зерини нависандаи рус М.Горкий ба адибони рус дар боби истеъмоли унсури лаълавӣ барои ӯар як адиб бояд дастури амал қарор бигирад:

«Агар дар ноҳияи Дмитровский калимаи «хриндугӣ» истифода шавад, шарт нест, ки боқимонда 800 ноҳия чӣ маънӣ доштани ин калимаро фаҳманд.

Дар мо Ӣар як губерния, Ӣатто бисёр уездӢо, «лаӢља»-и худ, калимаӢои худро доранд, аммо адиб бояд ба забони русӣ нависад, на ба тарзи дигар.

Шумо барои мардуми соӢиби мамлакати бузург ва гуногун иншо мекунед ва шумо бояд чунин Ӣаќикати оддиро ќатӣ бифаӢмед; китобе нест, ки ба одамон чизеро наомӯзад, Ӣаќикати дигар: барои он ки одамон Ӣамдигарро хуб ва зуд бифаӢманд, онӢо бояд бо забони ягона гап зананд»¹.

Тарзи дуом – чун унсури баробарӢуќуќи калимаӢои адабӣ ба кор бурдани калимаӢои шеваѓи масъалаест мураккаб. Дар ин Ӣол зарур аст, ки нависанда чунин лӣӢатӢои муӢимро риоя намояд: а) калимаи шеваѓие, ки ў ба кор мебарад, бояд дар забони адабӣ муродиф надошта бошад; б) агар дошта бошад, бояд онӢо аќаллан бо Ӣам баробарӢуќуќ бошанд; в) аз муродифи адабӣ бо тобиши маънӣ бояд фарќ намоянд.

Агар ин лӣӢатӢо ба Ӣисоб гирифта нашаванд ва нависанда калимаӢои шеваѓиро бетафовут ба кор барад, забони асараш нопоку олуѓа хоӢад шуд.

Баъди солӢои 20-30 таӢти таъсири тамоюли демократӣ кардани забони адабӣ бисёр калимаӢои зинда, аз лӯмла унсурӢои шеваѓи, ба забони адабӣ дохил шуда, ранги умумӣ гирифтанд. Ин Ӣам муќаррар аст, ки аксарияти ин калимаӢо бо лаӢљаӢои шимолӣ нисбат доранд.

МуӢити лӯѓрофӣ имконият додааст, ки бисёр калимаӢои ѓалати ба ќавли устод Айнӣ калимаӢои классикона, бештар дар ин лаӢљаӢои забонамон маъфуз монанд. Мо намунаи ин гуна калимаӢоро Ӣам дар асарӢои намояндагони лаӢљаӢои лъанубӣ ва лъанубӣ-шарќӣ, дар навиштаӢои намояндагони лаӢљаи сарѓаӢи Зарафшон, масалан Ф.Ахсарӣ, У.Раљаб, К.Киром, Сорбон, Ў.Куъзод, Л.Шералӣ мушоъида менамоем. Миќдори ин гуна калимаӢо аз намояндагони ду гурӯӢи мазкур аз Ӣама беш дар осори Сорбон мушоъида мешавад. ОнӢо дар ин бобат Ӣам муваффаќият ва Ӣам камбудӣ доранд. ТанӢо дар ду повести вай «Санги сипар» ва «Лӯѓи» ќариб 200 воъиди шеваѓи истеъмол ёфтаанд. Ин калимаӢо аз лӣӢати аӢамияти худ

¹ М.Горкий. О литературе. Москва, 1978, с.388.

хеле мухталиф буда, нишон додани зарурати услубии онњо тадќикоти махсусеро талаб менамояд. Њоло њамин ќадар метавон гуфт, ки дар ин миён калимањое њастанд, ки истифодаи онњо муњим ва лоиц аст, инчунин калимањое низ дучор мешаванд, ки ё хеле мањдуданд ва ё нодир нестанд, ки бо муродифњои умумии халќии худ раќобат намоянд.

Њоло аз рӯи калимањои шевагии ќиссаи «Дашти морон»-и Сорбон фикрњои худро мецоњем, баён намоем.

Аввалин чизе ки ќобили диќкат њамин аст, ки нависанда ба «вази баъзе калимањои тасодуфӣ, ки дар забони адабии имрӯза падида меоянд, калимањои асил толикиро ёфта ба кор бурдааст. Ќисме аз ин калимањо дар асарњои дигарон низ дучор мешаванд, аммо услуби фарќкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онњоро дониста бештар истифода менамояд. Чунончи калимањои дарафш, полон, фук, падар-андар, зењ мондан, сук, парворид ва монанди инњо.

Аз ќиссаи «Дашти морон»-и Сорбон хеле калимаи ќадиуро пайдо метавон кард, ки ќисме аз онњо дар лањлањои саргоњи Зарафшон ё дар баъзе аз лањлањои дигари кўњистон маъмул буда, дар забони адабии меъёрии имрӯза кам кор фармуда мешаванд ва ё њел истиъмол намеёбанд. Калимањои ёрастан, холондан, марза, лис ва ғайра аз лумлаи онњост. Аз инњо калимаи полондан ва аркушт дар шевањои дигари забонамон аз лумла дар лањлањои шеваи ланубӣ ва ланубӣ-шарќӣ низ истифода мегардад. Калимаи ёрастан танњо дар лањлањои саргањи Зарафшон ва баъзе лањлањои ба онњо наздик боӣ мондааст.

Њиссаи азими калимањои шевагиро, ки Сорбон ба кор бурдааст, терминњои ботаникӣ, биологӣ ва этнографӣ ташкил менамоянд. Истеъмоли чунин калимањо, аз як тараф барои айнияти тасвир, аз тарафи дигар, барои такмили фонди терминологии забони адабӣ низ зарур аст. Баъзе калимањои шевагие, ки Сорбон ба кор бурдааст, аз мушоњидањои адабии худ бо тобиши маъноӣ фарќ мекунад, ё шакли тасвирии ифода ва ё калимањои бегонаро иваз менамоянд. Ба ин гурӯњ калимањои *пармуч* (пажмурда шудани меваи

дарахт), *дакки* (сахт чигил шудани муй), *лук* (лахчаи фурузон), *кашу фахаиш* (љанг, занозани сахт), *фархоиш* (дар луѓатњо ба маънои љанг, хусумат), *сарбез кардан* (бо диќкат људо кардани беътарини њар чиз), *кафа* (хушаи майда нашудаи ғалла), *муссак* (дайдӯ, беру), *хартуиш* (тутти калон, дар қолиби харсанг), *мунда* (чизе, ки кам ва кӯтоњ карда шудааст, аз љињати баромад ба калимаи мунди алоќаманд аст), *хомхоба* (чалахоб), *мурѓак рафтан* (шавчи сабзаву майса), *гур* (варам) ва чандин калимаи дигар.

Дар қатори калимањои боло, ки муаллиф онњоро бо диќкат хоста гирифтааст, баъзе калимањое низ дучор мешаванд, ки сирф лањљаваї буда, дар забони адаби ба љои онњо калимањои машњуру маъмул, ки маънои дилхоњро комилан равшану дуруст ифода мекунонд, истифода мешаванд. Ин гуна калимањо њарчанд қадимї ва баъзеашон боқимондаи забони суѓди бошанд њам, бинобар маъдудии доираи истеъмол, бартарие надошта нисбат ба муродифњои адабиашон дар истифодаи умум зарурате надоранд. Чунончи, калима ва таркибњои *мунча* (гиряву зори худ ба худ), *вазза* (гирифтани, кашидани, кашола кардани), *фучу куч* (пичиррос задани), *мутта* (кӯтоњ, кулута) ва ғайра.

Баъзе калимањои умумхалқї, ки дар лањља ба сурати вайрон маъмул шудаанд, бидуни барқарор кардани шакли адабиашон истеъмол ёфтаанд. Ба ин гурӯњ калимањои *маслук*, *бароз*, *гузаро* ва мисли инњо дохил шудаанд. Маълум аст, ки *маслук* мафъуми љўшонидашуда, пухта шударо дорад. Дар луѓати русї-тољикї ин калима ба маънои хароб, лоѓар низ истифода шудааст. Аммо љумлае, ки Сорбон кор фармудааст, на ин калима, балки калимаи дигари аз љињати таркиби овозї ба он наздик маслукро талаб мекунад, ки маънояш њайвони кушташуда, сарбурида шуда мебошад: Дар миёни як *маслуки* пўстканда меистод (сањ 85). Дар натиљаи тафтиш муайян гардид, ки дар лањљањои сарѓањи Зарафшон барои калимаи фарозро иваз мекардааст. Нависанда ин калимаро дар ду маврид дар њамин сурати вайронааш ба кор бурдааст.

Дар љумлаи «Бепарво гузаро шуда рафт» (сањ 96) калимаи гузаро ба маънои гузариш, убур истеъмом ёфтааст ва Ӵол он ки шакли дурусти он гузора буда, дар осори классики ба Ӵамин сурат истифода шудааст. Дар «ФарӴанги забони тоӴикӣ» дар ин хусус мисолҳои бисёр зикр шудаанд, ки як намуна аз онҳо ин аст:

Биёбон чӣ гуна гузора кунам?

Або ѴангӴӴён, чи чора кунам?

Ба ин тариќ Сорбон аз як тараф, ба Ӵои калимаҳои кабоб аз лаълаи зодгоњи худ ва баъзе аз лаълаҳои дигари забонамон муодилҳои мақбулу мувофиќи онҳоро ёфта ба кор бурда бошад, аз тарафи дигар, аз Ӵад зиёд саргарми лаъла шуда, баъзе калимаҳои беӴо ва нодуруст истифода кардааст.

Дар бобати ба забони адаби дохил шудани унсурҳои шевагӣ мавќеи адабиёти бадеӣ хеле бузург аст. Нависандагон чун устодони сухан аз забони зиндаи халқ ва шохаҳои шевагии он беътарин калима ва ибораҳои интихоб намуда, дар Ӵойҳои муносиб кор фармуда, мавќеи онҳоро дар забони адаби мустаҳкам менамоянд. Дар ин масъала дар забони тоӴикӣ хизмати Сорбон чун донишманди забони зиндаи халқ кам нест. Ё дар асарҳои худ баробари фаровон кор фармудани калима ва ибораҳои Ӵамафаҳм, калима ва ибораҳои нисбатан номашӯри гуфтугӯи ва шевагиро Ӵам истеъмом кардааст, ки як қисми онҳо Ӵуқуқи адаби шудан доранд. Масалан, калимаи «ува», «ѓалмаѓал» (сањ 9), «сони» (сањ 40), «гуппӣ» (сањ 181), «Ӵиѓот» (сањ 181), «сабил мондан» (сањ 179), «так задан» (181), «ѓаррора» (125), «Ӵанг» (сањ 16) ва Ѵайра аз Ӵамин қабиланд.

Мардум касеро, ки аз шиддати шодии ногаҳои мурад, «шодимарг шуд» гӯянд. Аммо дар забони Самарқанд ва боз як қатор ноҳияҳои тоӴикнишин ба ин маънӣ таъбири «шодикаф шудан» низ маълум аст, ки Сорбон инро ба эътибор гирифта, таъбири мазкурро ба Ӵои «шодимарг шудан» ба кор бурдааст: «Аз хурсандӣ қариб аст, ки шодикаф шаванд» (сањ 171).

Сангиной медонист, ки ба ў об додан лозим, ки мисли гуппї варам карда мурад... Ӣамин лаъза пайдо шуд ин ният – баъде ки ширин будани льонро аз тапидану ғел гаштанӢои Ваъшї диду донист... (саъ 181)

Дар шеваӢои забони толькї калимаӢои ифодакунандаи мафъумӢои хешутаборї на танӢо аз льиъати луғат, балки чунин аз льиъати таркиби овозї Ӣам тафовут доранд. Масалан дар баъзе маъалӢо калимаӢои «ака», «ука», «бибї» дар шакли «ако», «уко», «бува» ва монанди инхо талаффуз меёбанд. Инчунин дар сурати бо бандакӢои шахсї-соъибї омадан ӢолатӢои бар тарзи «уком», «аком», «бувам» (дар Конибодом, Исфара ва ғ), «укем», «акем», «бибем», «бием» (дар Самарканд, Бухоро ва ғ) талаффуз ёфтани калимаӢои мазкур мушоъида мешавад.

Дар адабиёти бадеї чунин калимаӢои Ӣамчун хусусияти хоси талаффузи толькони маъалӢои льудогона барои нишон додани маъалли персонажӢо истеъмол ёфтаанд. Ин Ӣолатро мо кариб дар ӢамаиасарӢои насри бадеи тольк мушоъида мекунем. Ба ин маънї дар «Дашти морон» дучор шудани калимаӢои «оча», «ако», «додо» ва амсоли инӢо инъикоси Ӣамин Ӣодисаи услубист. Чунончи:

– Ако, кўзаро те, об биёрам! – Зукур нафаъмид, ки чун баромад ин сухан аз даъонаш, гўё дилаш якбора кафид.

Ваъшї «вааъ!» гўён як давр зада ба пас нигарист, кўз аз дасташ парида ба гўр бархўрд, даставу гарданаш шикаст. Худи ў шах шуд. Одамро дида шах шуд ва чунон ки бо марг рў ба рў омада бошад, як кадам пас монд (саъ 37).

Ба ғайр аз ин дар ин льумлаӢо ибораӢои «дил кафидан», «шах шудан» низ шевагї буда шакли дигари он «гурда кафидан», ё ки «гурдакаф шудан» низ маъмул аст. Ӣамин ибора дар льои дигар дар чунин шакл омадааст: «Кариб талхаам кафида буд» (саъ 20). «Очалон, дилам дар мекунад» (саъ 18). «Додот бой бошад, чаро зудтар зан надод» (саъ 65). «Дар деъаи мо як кас Ӣамин хел мол дошт, бой гуфта, аристон карданд... Альиб-а, ако? Моли худаш-ку! Дуздї карда бошад...» (саъ 21)

«–Не, ако, шуморо ташвиш намедиӢам...

–Њой, бача, ту медонї, ки дар тариќати мусулмонон инсонро танњо мондан хуб нест!» (сањ 21).

«–Ман худам... Љиранро наѓз медидам, ако... гуфт ў ва дамаш дарун зад» (сањ 20).

«–Ман њоло кўдак, ако... Аспро кофта нам барои он ки ёфта, љанг барам... - ва хомўш монд, ки чўпон ба њарфи ў бовар мекунад ё сирри ўро ба муѓамбирї пай мебарад» (сањ 20).

«–Миннатдор, ако, лозим не, - гўё хаёлі, мегуфт Зукур ва фикраш ба дигар љо буд – ба чўпон, ки ў чї касе бошад» (сањ 22).

«Напурс, оча, ин чизи меѓуфтаѓи не! лабонаш ба сари зону расида пичиррос зад ў, модар нашунид» (сањ 13).

Дар «Дашти морон» унсурњои шевагии фаонетикї, монанди диалектизмњо фардикунонии нутќ дар плани дуом меистанд. Муаллиф нутќи персонажњои худ, илова ба унсурњои дигар, бештар ба воситаи диалектизмњои лексикї ва гоњо морфолоѓи фарди кунонидааст. Масалан, луѓатњои «берўзи», «ноинсоф».

«Куљо гум шудї, берўзи? – баробари назди дари ошхона пайдо шудани Сангиной дов кашида пурсид модар» (сањ 158).

«Худоё худовандо! ё љонамро бигир, ё ин ољизаро дуруст бикун!» (сањ 6).

Ба ин тариќа, як ќатор унсурњои шеваѓи бо маќсади дар назди худ гузоштаи муаллиф мутобиќат намуда, барои тасвири њаќќонии характер, муњит ва шароити зиндагии одамон чун воситаи услубї хизмат кардаанд. Аммо мутаассифона, чунин муваффаќиятњо дар «Дашти морон» каманд. Сорбон аксар ѓарќи халќикунонии забони роман шуда, луѓатњои шеваѓиро сўи истеъмол меномояд. Ин њолат њамчун як нуќсони љиддии услубї на танњо дар нутќи персонажњо, балки дар нутќи тасвири худи муаллиф њам хеле зиёд дучор мешавад.

Сорбон ба забони зинда ва эљодиёти дањонии халќ тавальўњи баланд дорад. Вай ба воситаи фаровон кор бурдани калимањои халќи кўшиш

мекунад, ки ба љараёни умумӣ ва пешқадами ба забони умумхалкӣ наздик кардани забони адабии мо аз худ саъми муносибе ӯамроъ намояд. Дар асарҳои ӯ бисёр будани калимаҳои оммафаъми халкӣ љидду љаъди дар ин соъа зоъиркардаи ўро тасдиқ менамояд. Аммо ба назар чунин мерасид, ки Сорбон ба ин масъала гоъо яктарафа наздик шуда, луғатҳои маъди музофотиро ӯам бе зарурат истеъмол менамояд. Њол он ки вазъияти имрӯзаи забони адабӣ ва талъибаи нависандагон нишон медиъад, калимаҳои маъдуди маъаллӣ забони адабиро хеле кам бой мекунад. Онъо ба кавли М.Горкий, аз бой кардани забон дида, бештар ба вайрон кардани он кодиранд.

Њоло ба сари мисолу далелҳои меоем. Дар кассаи «Дашти морон» монанди «фиқ-фиқ», «гир-гир», «милт-милт», «тиқ-тиқ», «хам-хам» чандин калимаҳои дучор мешавад, ки маъз хоси шеваи зодгоъи муаллиф мебошанд; яъне такрори калимаҳои.

«Зукур қомат рост накарда, сар ба саъфи камарак мерасидагӣ барин хам-хам пеш омад» (саъ 19).

«Чу!» Боз омад садо. Ин дафъа аз наздикҳои омад. «Бай!» Зукур садои одамиро фарқ кард (саъ 18).

«Ба девори сангин така зада, мешунид, ки чӣ зайл садои тук-тук ба гурс-гурс бадал шудааст; ба назар камакакро мелардоназ ин садо» (саъ 18).

«Ва боз аз сагон, ки ак-ак карда то даме камарак омада, гурѓуркунон дум меликонад, гўш сих карда он љониб менигаранд, чизеро бўй гирифтагӣ барин заминро ханљол мекашанд» (саъ 18).

«Њоъ! – ангез дод сагонро, аммо онъо думак мезаданду як қадам пеш монда, ба иринљ-иринљ мегузаштанд» (саъ 19).

«–Њо-њо-њо-њо! Гир-о гир! ба рамаи каму хуфта рў оварда сагонро љушёр мекард, то дар ѓафлат намонанд. – Хобӣ, бача?» (саъ 23).

«–Таг-таг... Дур-дур! – љониби љануб даст бурда, љамин хел сурат мекард, ки ў низ забони гўё надошта бошад» (саъ 62).

«—Ту гумон мекуні, ки шўятро ман куштам? Кушоям, бубин, ки хел хирс сару рўю дастони ўро ажғо-ажғо кардааст» (саъ 168).

«Чашмони Сангиной сўи модаршў милт-милт карданд» (саъ 9).

Дар лўмлаи боло ибораи такрори «хам-хам пеш омад» истифода шудааст, ки маънои «хам шуда омад»-ро дорад, ки ин маъноро муаллиф бо такрори калимаи «хам» кор фармудааст. Ё ин ки дар лўмлаи дигар калимаи такрори «ажғо-ажғо» ба маънои газидан, ханљол кардан омадааст. Дар шеваи Самарканд ин маъно бо калимаҳои шевагии «ажда-ажда» ё «ѓалї кардан» истифода мешавад.

Истифодаи калимаҳои шевагии «иринљ-иринљ», «ажғо-ажғо», «фиќ-фиќ», «хам-хам», «таѓ-таѓ» ва ѓайра хоси шева буда, Сорбон дар интихоб ва мавриди хуб истифода кардани калимаҳои мањаллї зарурати услубї доранд.

Дар услуби Сорбон пеш аз њама истифодаи фаровон калимаи ибораҳои халќї, ки суханро мўљаз, фањмо, пуробуранг менамоянд, хос аст. Мо аминем, ки нависанда чунин воситаҳои забонро ба туфайли зањмати зиёд дар натиљаи бисёр гаштан дар байни халќ, иштирок ба маъракаиҳои гуногун, диќќат додан ба гуфтугузори гурўњҳои мухталифи лямњият дона-дона фароњам овардааст. Бисёре аз ин калимаи ибораҳои халќї ба тавассути асарҳои нависандаи мањбуби мо ба забони адабиї ворид шуда, захираи луѓавї ва имкониятҳои услубии онро зиёд кардаанд. Таассуф, ки дар байни анбуњи калимаи ибораҳои сара ва баргузида бисёр унсурҳои сирф мањаллї ва шаклҳои вайрони гуфтугўї низ дида мешавад.

Дар ду се дањсолаи охир иќтибос аз лањљаҳои ланубї, ланубї-шарќї ва сарѓањи Зарафшон дар адабиёти бадеї вусъат гирифт.

Истифодаи калимаҳои шевагї дар ќиссаи «Дашти морон» њодисаи фавќуллода нест, балки он на танњо аз моњияти ќисса сар задаст, инчунин ба лараёни пурќувватшавии халќияти нависанда алоќаманд буда, ин њол тадриљан сурат гирифтааст.

«—Її, иќа фиќ-фиќ мекунї? Ба гапи ман худо дарав туро арусак сохту ман туро... астаѓфируллоњ...» (саъ 66).

Дар ин љумла љонишини «ин ќадар» аз забони персонаж дар шакли вайроншудаи «ика» омадааст.

«–Вая бинед-а, подшоњ барин меистад!...» (сањ 69)

Дар љумлаи болої «вая» ба љои љонишини шахси III танњои «вай» ва пасоянди «-ро» омадааст, ки вазифаи услубиро калимањои шевагиرو дар ќиссаи «Дашти морон» адо менамояд.

Калимаи «сукут» дар шеваи зодгоњи муаллиф дар таркиби ибораи «ба субут расонидан» дар шакли «сукут» ба мањнои мувофиќи табъ ба итмом расонидани амал кор фармуда мешавад. Сорбон њам онро дар њамин шакли вайрони мањаллиашон истифода бурдааст: «Ин корро ба сукуташ мерасонад ва аз ин маро хабардор мекунад» (сањ 160). Дар ин љо, агар ба мањнои аслии калимаи «сукут» (хомўшї) ба назар гирифта шавад, ибораи «ба сукуташ расонидан» фикри дар љумла ифодаёфтаре вайрон мекунад ва хонандагонро аз дуруст фањмидани моњияти он мањрум менамоянд.

Калимањои зиќна, тугун, парў, табаќ, шартакигў ва ғайра низ асосан талаффузи шевагиашон ба тарзи «зихна», «тугунд», «фурў», «таблак», «калоча», «шаттакигўї» кор фармуда шудаанд:

«...њар гоњ аз ѓалмаѓали сагон шубња карда аз Сангиной мепурсид, ки ин чї гап аст?» (сањ 9).

«Чанд ваќт боз сагони гузар ва баъзан тамоми дења нимњои шаб гирогир мекунанд ва то сањар хоб накарда мељаканд» (сањ 8). «Ў ѓўшбаќимор, ки овозро шинохта ё тозон ба пешвозаш мебарояд, ё бегона буданашро дониста, назди модаршў меравад, то он марди бегонаи беодобро калтаккорї карда ронад» (сањ 9).

«Ў дар шохи уреби тут ресмон андохта баст, њалќадавак њам сохт, то худро даркашида, дар чунин рўзи равшан аз тамоми гиру дори зиндаѓї чашм пўшад, аз шиканљаву њарфу калочаи модаршў рањо ёбад ва чунон озод шавад, ки...» (сањ 15).

Дар љумлаи аввал калимаи «ѓалмаѓал» ба мањнои овози аккоси ѓалаёни сагон омадааст, ки муаллиф бо забони шеваѓи инро ба шакли «ѓалмаѓал»

овардааст. Дар забони шеваи Самарканд калимаи «мағал» низ истифода мегардад, ки ба маънои «ғалаён», «лўшу хурўш, тугён» истифода мешавад. Лекин дар «Фарҳанги забони тољикӣ» калимаи «мағал» ба маънои «хоб, истироғат» омадааст. Дар лўмлаи болои муаллиф ба лўи калимаи «мағал» калимаи «ғалмағал» гуфтааст, ки шеваи хоси ўст.

Калимаи шевагии «мељақанд», ки дар лўмлаи дигар омадааст ба ғамин маъно омадааст, яъне муаллиф муродифи мағаллии ғамин маъноро истифода намудааст.

Калимаи «гўшбақимор» низ дар шеваи тољикони Самарканд истифода мешавад, яъне ба маънои «гўш кардан», ёки гўш додан. Ин калима низ шеваи хоси худи муаллиф.

Дар шеваи Самарканд ибораи «ғапу калоча» истифода мешавад, ки Сорбон ба лўи он ибораи «ғарфу калоча»-ро кор фармудааст, як қисми ин калимаи «ғарф»и адабӣ ва лўзғии дуҷум калимаи «калоча»-и тољикӣ.

«Як уллоси дурру дароз баромад ғо-о аз таз – аз қарибӣҳои рӯи об, ки баъзан бод мовард садоятро. Баъд дуртар аз он – аз обтобнишин садои сағбачае омад, ки шағол будани ин талхагарро Зукур медонист» (саҳ 29).

Муаллиф баъзан бо таъсири гуфтугўи мардуми зодгоҳи худ ба вайрон намудани таносуби сухан, нодуруст ва бар ақси маънои маъмулӣ ва адабиашон истеъмол кардани баъзе калима ва ибораҳо роҳ додааст.

1. Рӯи пўстак аз бефарағӣ нишаст ва париди хест (саҳ 113).
2. «Ако!» Ин дафта аз садои худ дар баданаш рашға давид (саҳ 113).
3. Ў ковок шуду мадори хестан накард (саҳ 114).

4. На барои он ки Зукурро парешону ғамгин дидан нахост, балки аз ў метарсид – аз рафтори ў, аз мурдаи модарро дониста, ғошо калло ба хона рафтани ў ва аз ба даст афтодани ў (саҳ 116).

5. ...Отамро бурданд... Амакамро бурданд (саҳ 117).

6. Барф? Наход? Дар ин лў як борон шибот карду монд... (саҳ 117).

7. Сангиной зузаи сагро мешунавад, рӯи барфи боғ ғунча хобида, уллосро шунида алабаш меояд, ки чун ба ин лў расид. Нишасту нишаст

њаваси гўшти хирс ботинашро такорў кард, дањонашро дошт, то ѓарора накунад (сањ 165).

8. Вањшї бо кафи даст оби сару рўяшро вирель кард ва ба мањнии сухани ў сарфањм нарафта ва ё ба таври худ њаќорат дониста, ба вай мурољият кард (сањ 170).

9. –Мумкин не... мекованд...

–О, дар Дашти Морон танњо, мегўї-ку?

10. Ва њамин хел шуд: нохост шуд ин кор: садои шарфаи пой баромад ва «Сабил мон!» гуфта, тап-тап ба замин пой кўфтани касе омад.

11. Вахши кашу паркаш карда, рўи душохаи ба лїои норбоншаби бом гузошта пой монда, тори бом баромад ва «уфф!» гўён нафас рост кард, аммо Сангиной ўро хуш омадї њам нагуфт.

Дар гуфтугў таркиби «нест шудан» ба мањнии манфї меояд, ки дар ин њол синоними он «барњам шудан» мебошад. Сорбон ин ибораро дар тасвири рафтори яке аз персонажњои ќисса ба мањнои муваќќатан ба лїои рафтан кор мефармояд, ки низ муносиб нест: «Абдушукур тахминан ним соат нест шуда рафт, вале дур нарафт...» (сањ 66)

Дар услуби гуфтугўї дар чунин мавридњо ибораи «бедарак шуда рафтан», дар адабї «ѓоиб шудан», «ѓайб задан» кор фармуда мешавад, ки дар лїумлаи боло ба лїои «нест шудан» кор фармуда шудани яке аз онњо маќсадро мувофиќи дилхоњї муаллиф ифода мекард.

Њамин тавр, дар ќисса баъзе калимањои шевагї њамчун луѓатњои хусусияти умумишавї дошта бо нияти такмил додани таркиби луѓавии забон кор фармуда шудаанд. Дар истеъмоли ин ќабил калимањо нависанда дар ифодаи мањнї нисбат ба шаклњои умумї ва адабиямон мувофиќтар будани онњоро ба назар гирифтааст. Дар баробари ин Сорбон гоњо калимаю иборањои хуби адабї ва умумихалќиро бе санљиш, ба шаклу мањноњои вайрону ѓалати мањаллиашон ба кор бурдааст, ки онњо забони асарро доѓдор карда, ба услуби фолклории муаллиф таъсири манфї расонидааст.

ХУЛОСА

Як қисми бисёр муъими таркиби луғавии забони ӯар як миллатро калимаҳои шевагӣ ва омиёна ташкил медиҳанд. Калимаю ибораҳои омиёна миёни халқ машӯр буда, одатан дар услуби шифоӣ, дар гуфтугӯи муқаррарӣ истифода мешаванд. Онҳо дар муносибатҳои расмӣ, хизматӣ ва дар забони асарҳои илмию дафтардорӣ мавриди истеъмол нестанд. Чунин воҳидҳои луғавӣ одатан мавридҳои гуфтугӯии оддӣ, дар сӯҳбатҳои ғайрирасмӣ барои ошкоро, кушоду равшан баён намудани мақсад ва фикру ниссиёти манфӣ ё мусбат ба кор бурда мешаванд.

Ҳоло аз рӯи калимаҳои шевагии қиссаи «Дашти морон»-и Сорбон фикрҳои худро меҷӯем, баён намоем.

Аввалин чизе ки қобили диққат ӯамин аст, ки нависанда ба «вази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, ки дар забони адабии имрӯза падида меоянд, калимаҳои асил толикиро ёфта ба кор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон низ дучор мешаванд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доништа бештар истифода менамояд. Чунончи калимаҳои дарафш, полон, фук, падар-андар, зеён мондан, сук, парворид ва монанди инҳо.

Аз кїссаи «Дашти морон»-и Сорбон хеле калимаи кáдими́ро пайдо метавон кард, ки кїсме аз онњо дар лањљањои саргоњи Зарафшон ё дар баъзе аз лањљањои дигари кўњистон маъмул буда, дар забони адабии меъёрии имрўза кам кор фармуда мешаванд ва ё њељ истеъмол намеёбанд. Калимањои ёрастан, холондан, марза, лайс ва ғайра аз љумлаи онњост. Аз инњо калимаи полондан ва аркушт дар шевањои дигари забонамон аз љумла дар лањљањои шеваи љанубї ва љанубї-шаркї низ истифода мегардад. Калимаи ёрастан танњо дар лањљањои саргањи Зарафшон ва баъзе лањљањои ба онњо наздик бої мондааст.

Мавзўи эљодиёти Сорбон васеъ ва доманадор мебошад. Муоинаи ботааммули навиштањои Сорбон шањодат медињад, ки машќи сухангустарии ў аз як асар то асари дигар пай дар пай сара ва пухта гардидааст. Нависанда на танњо дар роњи ёфтани мавзўњои бикри замонавї, балки дар пайдо кардани воситањои нави тасвири бадеї ва калимањои лоиќ, нисбат ба муродифи худ аз љињати сохт ва маъно мазияте дошта бошанд, пайгирона таќопў дорад.

1) Аз асарњои Сорбон хеле калимањои кáдими́ро пайдо метавон кард, ки кїсме аз онњо дар лањљањои саргањи Зарафшон ё дар баъзе аз лањљањои дигари кўњистон маъмул буда, дар забони адабии меъёрии имрўза кам кор фармуда мешаванд ва ё њељ истеъмол намеёбанд.

2) Њиссаи азими калимањои шевагиеро, ки Сорбон ба кор бурдааст, терминњои ботаникї, биологї ва этнографї ташкил менамоянд.

3) Аввалин чизе кóбили диќќат њамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимањои тасодуфї, ки дар забони адабии имрўза падида меоянд, калимањои асил тољикиро ёфта, ба кор бурдааст. Кїсме аз ин калимањо дар асарњои дигарон низ дучор мешаванд, аммо услуби фарќкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онњоро доништа бештар истифода менамояд. Чунончи, калимањои пай, љафидан, лолањасак, дарафш, коза, полон, фўњ, падарандар, зењн мондан, сўк, парварї ва монанди инњо.

Истеъмоли чунин калимањо, аз як тараф барои айнияти тасвир, аз тарафи дигар, барои такмили фонди терминологии забони адаби низ зарур аст. Баъзе калимањои шевагие, ки Сорбон ба кор бурдааст, аз мушоњидањои адабии худ бо тобиши маъної фарќ мекунад, ё шакли тасвирии ифода ва ё калимањои бегонаро иваз менамоянд. Ба ин гурӯњ калимањои *пармуч* (пажмурда шудани меваи дарахт), *дакки* (сахт чигил шудани муй), *лук* (лахчаи фурузон), *кашу фахаиш* (љанг, занозанин сахт), *фархоиш* (дар луѓатњо ба маънои ланг, хусумат), *сарбез кардан* (бо диќќат лӯдо кардани бењтарини ӯар чиз), *кафа* (хушаи майда нашудаи ғалла), *муссак* (дайдӯ, беру), *хартуиш* (тутти калон, дар қолиби харсанг), *мунда* (чизе, ки кам ва кӯтоњ карда шудааст, аз лӯињати баромад ба калимаи мунди алоќаманд аст), *хомхоба* (чалахоб), *мурғак рафтан* (шавчи сабзаву майса), *гур* (варам) ва чандин калимаи дигар.

Ба ӯамин тариқа, Сорбон, аз як тараф, ба лӯи калимањои нобоб аз лањљаи зодгоњи худ ва баъзе аз лањљањои дигари забонамон муодилњои маќбулу мувофиќи онњоро ёфта ба кор бурда бошад, аз тарафи дигар, аз ӯад зиёд саргармии лањља шуда, баъзе калимањоеро белӯ ва нодуруст истифода кардааст. Дар ин бобат нависанда ин масъалаи муњимро фаромӯш кардааст, ки дар ӯар кадоме аз лањљањои забони тољикї баробари калимаву иборањои ӯанӯз умумишудаи қобил калимаю иборањое низ мављуд мебошанд, ки нињоят мањдуданд, ба дараљае мањдуд ва носоз мебошанд, ки рақобати онњо бо калимањои маъмул ва умумхалќї катъиян балки аз имкон аст.

РЎЙХАТИ АДАБИЁТ

1. Каримов И.А. Бе хотираи таърихи оянда нест. – Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. – Тошкент, 1999.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон дар остонаи асри XXI. Тошкент, 1999.
4. Айнӣ С. Куллийёт, ҷ.11. – Душанбе, 1976.
5. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. – Самарқанд, 2006.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди I. Фонетика ва морфология. – Душанбе, 1985.
7. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе, 1997.
8. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе, 1986, 220-саҳ.
9. Ғаффоров Р. Нависанда ва ҷаҳоншиносӣ забон. Садои Шарқ, 1975.
10. Ғаффоров Р. Шеваи ҷаҳоншиносӣ забони тоҷикӣ, ҷилди III. – Душанбе, 1979.
11. Ғаффоров Р. Ифодаи хабар бо шакли сифати феълӣ дар шеваи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1980.

12. Ғаффоров Р. Синтаксис таджикского говоров в сравнительном освещении. – Душанбе, 1993.
13. Ғаффоров Р. Усули тадқиқи лаълаъои Самарканду Бухоро. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Самарканд, 2001.
14. Зеънӣ Т. Аз таърихи лексикаи тоҷикӣ. – Душанбе, Дониш, 1987.
15. Забони адабии ӯзираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология, қисми I. – Душанбе, 1973, 395 саҳифа.
16. Маъмудов М., Љӯраев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1997.
17. Маъмудов Т. Диалектологияи тоҷик. – Душанбе, 1974.
18. Камолиддинов Б.К. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе, Ирфон, 1967, 185 саҳифа.
19. Камолиддинов Б.К. Услубшиносӣ. – Душанбе, Ирфон, 1973, 120 саҳифа.
20. Камолиддинов Б.К. Ӯусни баён. – Душанбе, Ирфон, 1989, 117 саҳифа.
21. Лексикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1997, 190 саҳифа.
22. Маъсумӣ Н. очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2013, 298 саҳифа.
23. Маъсумӣ Н. Љаъонбинӣ ва маъорат. – Душанбе, Ирфон, 1966.
24. Фаръанги забони тоҷикӣ. ҷ.1. – Москва, 1969, 804 саҳифа.
25. Фаръанги забони тоҷикӣ. ҷ.2. – Москва, 1969, 804 саҳифа.
26. Љӯраев Ғ. Олими пуркор ва мураббии ғамхо. – Душанбе, 1992.

Манбаъ:

27. Сорбон. Дашти морон. – Душанбе, 1990, 181 саҳифа.

Сайтҳои интернет:

28. www.safarabdulloh.kz/imXg/articles/N... РДГ Устоди бузургвор, донишманди беназир.

29. Samarqand. malokut.org/...post 50..shtml. Забони тољикї ва имлои ба Ҳамрехташон. 10 ноябр, 2003.

30. Samarqand. malokut. org/.../ 2004_12.shtml December 2004 Archives. 29 декабр, 2004. Маълумот дар бораи Гаффоров.